

«DROSCHAK»
REVUE MENSUELLE
organe
de la F. R. A. D.

ԴՐՕՇԱԿ

№ 9
SEPTEMBRE
1929
PARIS (France)

«ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՆԿԱՆ ԳՈՂՆԵԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

ԼԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԻ ԱՌԹԻԻ

Այս անգամ էլ մեր ուշադրութիւնը գրաւում են արտաքին խնդիրները. նոր փակեց, Հոլանդիայի մայրաքաղաքում, այն խորհրդադատութիւնը, որ կոչւած էր վաւերացնելու երկու դիւանդանի պատմական դարձած ծրագիրը, մի խորհրդաժողով, որ վերջին տասնամեակում գումարած բազմաթիւ ու բազմազան ժողովների մէջ բռնում է ամենաազգի դարնող տեղերից մէկը. ոմանք նոյնիսկ վէրսայի վեհաժողովի հետ են համեմատում:

Այս համեմատութիւնը այնքան էլ չափազանցւած չէ. վէրսայի վերջակէտ դրեց համաշխարհային սպանդին, բայց չկարողացաւ դարձանել պատերազմի հետեանքով ծնունդ առած վէճերն ու հիւանդութիւնները: Ընդհակառակը, աւելի եւս խորացրեց ու սրեց միջազգային հակամարտութիւնները և անիրազործելի պատրանքներ ստեղծելով էլ աւելի խառնափնթորեց ու դժարացրեց թէ՛ պարտւած և թէ՛ յաղթական ժողովուրդների ներքին կեանքը: Յետագայ տասը տարին ընթացաւ այդ պատրանքների ջախջախման նշանակի տակ, և քանի ժամանակը անցնում էր, այնքան պետութիւնների ղեկավար շրջանները համոզւում էին, որ վէրսայեան հիմունքներով աշխարհ չի կարող առաջ քայլել: Քանի ժամանակը անցնում էր, այնքան շատանում էին վէրսայի դաշնագրի վերաքննութիւնը պահանջող ձայները, ո՛չ միայն պարտաւածների, այլ և յաղթականների կողմից: Այս տրամադրութեան արդիւնքն էր ահա և երեւի ծրագիրը:

Ընդհատ է, ըստ պաշտօնական օրակարգի, վէրսայի դաշնագրի վերաքննութիւնը դրւած չէր խորհրդաժողովում, բայց եթէ նայելու լինենք խնդրի խորքը, կը տեսնենք, որ հէնց այդ էր Լահէ հաւաքած դիւանագէտների և տնտեսագէտների գրադման առարկան: Որովհետեւ, վերջին հաշուով, վէրսայի դաշնագրի

էութիւնը, նրա ուղն ու ծուծը կազմում էին այն հսկայական հատուցումները, որ Գերմանիան պարտաւորւել էր վճարել յաղթողներին: Այս վերջինները երազում էին Գերմանիայից ստացելիք գումարներով ե՛ւ պատերազմի պատճառած աւերներն ու վնասները դարձանել, ե՛ւ պարտքերը վճարել, եւ աննեցուկ մնացած ընտանիքներին ու հաշմանդամներին ապրուստը ապահովել եւ պետական ելեւուստը հաւասարակշռել: Գերմանիայի թափելիք կախարդական միլիարդները ներկայացւում էին իրրեւ ամենարոյժ համադարձան, և դաշնակից երկրների ժողովուրդները հաւատում էին իրենց վարիչների շապյած այդ ցնորական խոստումներին: Լոյզ Ջորջը, օրինակ, այդ ոսկեղէն միլիարդների գրնդոցի հմայքով տարաւ ընտրական յաղթանակը 1920-ին: Նմանապէս եւ Պուանկարէն Ֆրանկայում իր վերջին տարիների ժողովրդականութիւնը խոշոր մասով պարտական է վէրսայեան քաղաքականութեան:

Կեանքը, սակայն, ուրիշ շատ ասպարէզների պէս, այստեղ էլ շարքարացրեց մարդկային յոյսերը: Միլիարդներ չհոսեցին ակնկալւած առատութեամբ, պատերազմի հասցրած վէրքերը արագ դարձանում չգտան: Ընդհակառակը, հէնց դաշնագրի գործադրութիւնից ծնունդ առին նորանոր շարիքներ, ինչպէս ամխաղործութեան ու ճարտարաբանութի տաղնայն ու գործազրկութիւնը Անգլիայում: Մարդիկ համոզւեցին, որ պատերազմի դաշտում Գերմանիային յաղթելը անհամեմատ աւելի հեշտ գործ էր, քան միլիարդներ վճարել պարտադրելը. քանակն ու թիւքանութիւնը անգոր գտնւեցին տնտեսական օրէնքների ստիճեւ եւ չկարողացան ապահովել գերման ժողովրդի վճարունակութիւնը կամ վճարելու կամքը:

Այս համոզումից էր, որ ծնունդ առաւ «Լոբարնօի ոգին», ապա՝ հասուցումների հարցի վերաբննութիւնը, Դոստի ծրագրերը և, ի վերջոյ, Երնգի ծրագիրն ու Լահէի խորհրդաժողովը:

Այստեղ մենք չենք մտնում Երնգի ծրագրի ու խորհրդաժողովի անտեսական արժէքի վերաբնութեան մէջ. այդ աշխատանքը կատարւած է թիչ անգին: Աւելորդ ենք հիմարում քննութեան առնել և քաղաքական անմիջական հետեանքները, բայց կուզէինք ուշադրութեան առնել ընդհանուր-քաղաքական եւ, եթէ կուզէք, գաղափարական հետեանքները:

Ինչպէս և գնահատելու լինենք Երնգի ծրագրի բովանդակութիւնը կամ Լահէում տեղի ունեցած ողբերգութեան դէպքերը, չենք կարող ժխտել մի անպայման կարեւոր նշանակութիւն ունեցող պարագայ. այդ այն է, որ Լահէն, ինչպէս եւ Լոբարնօն, ցուցանիչ է խաղաղութեան եւ ոչ պատերազմի, եւ անպայման միջազգային արդի հասարակարգի կայունացումը հաստատող երեւոյթ է: Խորհրդային ամենալուսամիտ անտեսագէտներից մէկը՝ Նուրբարացի Վարդան, վերջերս աշխատում էր համոզել իր ընկերներին, թէ՛ եւրոպական ու ամերիկեան դրամատիրութեան տիրապետութիւնը, պատերազմից յետոյ, քայլ առ քայլ ամբանում է եւ այսօր հասել է այնպիսի կայունութեան, երբ համաշխարհային յեղափոխութեան անմիջական յոյսերը պետք է մի կողմ դրեն: Կրեմլը Վարդային էլ դասեց ընդդիմադիրների շարքին եւ շարունակում է իր մականի տակ գտնուող գանգաձանները օրօրէլ ընդհանուր փրկումի սին երազներով: Լահէն վերջին ամենախոշոր ապացոյցներից է, որ ինչքան եւ ներքուստ պատկառած, դրամատիրական աշխարհը դեռ ամուր կեցած է իր պատանդանի վրա, որ մարդկութիւնը ջղուտ բաղուկներով փարած է խաղաղութեան եւ ճգնում է ամբապնդել նրա հիմքերը:

Այս չի նշանակում, ի հարկէ, որ Լահէն վերջին մեխն է, որով ընդմիջւոյ ամբացւած պէտք է համարել խաղաղութեան շէնքը: Այդպէս մտածել նշանակում է չտեսնել դրամատիրական պետութիւնների ծոցում անարգել զարթացող հակասութիւնները: Ո՛չ, դեռ աշխարհ լիքն է շարժեքներով եւ, երեւի, շատ Լահէներ կը գան ու կանցնեն, մինչեւ որ ստեղծւի խաղաղութեան ապահովութեան իրական հնարաստութիւնը: Մինչեւ այդ ով գիտէ տակաւին ի՛նչ փոփոքիկներ կը պայթնէ մարդկութեան գլխին, բայց այսօրէս համար Լահէն խաղաղութեան վկայական է եւ ոչ պատերազմի, ինչպէս ուղիւմ են հաւատացնել մոսկովցիները: Ապացոյց հէնց Մոսկուայի ընթացքը չինական հարցում. բաւական էր, որ Լահէում ընդնշմարէին համաձայնութեան կարելիութիւնները, որպէսզի վերջ տրէէին կարմիր բա-

նակի զէնքի շաշիւնին եւ հաշտութեան ձեռք պարզէր նանկինին: Ազմուկը ազմուկ, բայց Մոսկուայում էլ հասկանում են շատ լաւ, որ «համաշխարհային յեղափոխութեան» գործը տանուլ տրւած գործ է: Քաղաքական տեսակէտից այս կէտը պէտք է համարել այլեւ ճշտւած ու անվիճելի:

Լահէի խորհրդաժողովը հետաքրքրական է եւ մի այլ տեսակէտից: Աշխարհի մեծագոյն պետութեան ընկերվարական կառավարութեան մասնակցութիւնը այդ խորհրդաժողովում և այն բաւական տարօրինակ ընթացքը, որ ունեցաւ Մոսկոյն, պարտադրում են ամենալուրջ ուշադրութեամբ վերաբերել Լահէի զէպքերին: Մոսկոյնի վարմունքը տրտունջ եւ նոյնիսկ ցատուձ առաջ բերեց միջազգային ընկերվարական բանակի որոշ մասերում եւ, իրօք, նրա քայլերն ու ճառերը չէին կարող զարմանք ու վրդովում չպատճառել միջազգային ընկերվարութեան քաղափարները սնուցանող մարդկանց մէջ: Խնդրի այս կողմը, անշուշտ, դեռ շատ խօսք ու վէճիկ նիւթ կը լինի ընկերվարական շարքերում, բայց մեզ հետաքրքրողը այս պահուս այդ կողմը չէ, այլ այն սկզբունքները, որ անգլիական ընկերվարութիւնը դնում է իրբեւ հիմք իր արտաքին քաղաքականութեան, սկզբունքները, որոնք տրամադորէն հակառակ են բուլշեւիկների քարոզած քաղափարներին: Մոսկոյնի ընթացքը, անտարակոյս, անհատական նկատումների արդիւնք էր, այլ բխում էր ձեւակերպւած որոշ տեսակէտներից. Նոյ ցոյց է տալիս, որ արտաքին քաղաքականութեան մէջ էլ, ինչպէս եւ ներքին կեանքի բնագառում, Անգլիայի Աշխատաւորական Կուսակցութիւնը ձգտում է խաղաղութեամբ և աստիճանաբար թափանցել դրամատիրական աշխարհի ներսերը. ո՛չ թէ՛ հին կարգերը բռնի խորակել եւ տեղը դնել նորերը, այլ հինը ենթարկել բնաշրջման, վերածնել ու նորացնել. կեանքի բոլոր ասպարէզներում քայլ առ քայլ, յաճախ աննկատելի, սեւ աշխատանքով կերպարանափոխել պետական ու հանրային կազմակերպութիւնները եւ դրամատիրութեան ստեղծած հաստատութիւնների մէջ դնել ընկերվարական բովանդակութիւն, այնպէ՛ս, որ հասարակութիւնը առանց նոյն իսկ նկատելու մի օր ինչքինքը գտնէ ընկերվարական կարգերում: Ժողովրդապետական մի ուղի է այս, որ հնարաւոր է միայն Անգլիայի պէս բարձր մշակոյթ, զարգացած անտեսութիւն եւ քաղաքականօրէն հասուն ժողովուրդ ունեցող երկրներում: Մեզ, հեռուից դիտողներիս ու անհաշտ պայքարի մթնոլորտում դաստիարակողներին համար երբեմն նոյնիսկ անհասկանալի ու տարօրինակ են թւում գործունէութեան այս ձեւերը. այնքան՝ դժւար է զատորոշող գիծ քաշել նրանց եւ ազատական տարրերի վարքագծի միջև:

Մեր գործանքը աւելի եւս սաստկանում է, երբ գործելակերպից անցնում ենք անգլիական ընկերվարականների քաղաքականութեան բովանդակութեան: Ինչ մեկնութիւններ եւ տրեւում լինեն, ի վերջոյ, Մնողնի պահանջները Լահէում պտտում էին բացառապէս մէկ հարցի շուրջ. որքան կարելի է շատ դրամ փրցնել Բրիտանական կայսրութեան համար: Եւ այս ձգտումը արդարացում էր ոչ թէ աշխատաւորների միջնադասին համերաշխութեամբ, այլ միայն եւ միմիայն անգլիական հարկատուների ետական շահերով: Մեծ պատերազմից բխեցին անհաշիւ չարիքներ, որոնց զոհերի ճիշով տակաւին լեցուն է աշխարհ: Չենք խօսում մեզ պէս անիրաււած ու լքած ժողովուրդների մասին, հէնց մեծ պետութիւնների կեանքում կան բազմաթիւ ճշացող անարդարութիւններ, որոնց համեմատութեամբ անգլիական ժողովուրդը նախանձելի վիճակ է ապրում. առնենք հէնց, թէ կուզ գերման ժողովուրդի դրութիւնը, որ սերնդէ սերունդ դատապարտւած է աշխատելու Դաշնակիցների օգտին: Այս ամենի հանդէպ Մնողն յամառօրէն առաջ քաշեց միայն Անգլիայի շահերը: Մի Չէմբերլէնի կամ մի Լոյդ Ջորջի կողմից բնական էր նման վարմունքը, Ընկերվարական Միջնադասինի մի ամենատեսիլ հատուածի ներկայացուցչի համար՝ անըմբռնելի է ու անընդունելի: Անգլիայի ընկերվարական կառավարութեան դիրքը, իբրեւ փոքրամասնութեան ներկայացուցչութեան, այնպէս չէ, որ նրանից ընկերվարական ծրագրի հետեւողական իրազործում սպասել, բայց կան սկզբունքներ, որոնք պարտաւորեցուցիչ են ընկերվարական վարդապետութիւնը դաւանողների համար ամէն տեղ եւ բոլոր պայմաններում անխտիր: Ո՛ր թէ ոյժի, այլ տկարութեան նշան է, երբ մի կուսակցութիւն մի կողմ է դնում իր ներկական սկզբունքները լոկ իշխանութիւնը պահելու տարրական մտահոգութիւնից դրդւած:

Այսու հանդերձ՝ անկարելի է հաշիւ չառնել ե՛ւ երեւոյթի միւս կողմը. եւրոպական ընկերվարութեան շարքերում դեռ բաւական տարածւած է այն նախապաշարումը, թէ՛ ընկերվարականի համար թոյլատրելի չէ ազգա-

յին շահերի պաշտպան կանգնելը: Անգլիացի ընկերվարականները Լահէում առանց վարանումի եւ կատարեալ համարձակութեամբ հանդէս եկան իբրեւ անգլիական ազգի ներկայացուցիչներ — ո՛չ միայն բանւորութեան կամ, ընդհանրապէս, աշխատաւոր զանգւածների, այլ բովանդակ ազգի: Իրենց վարելակերպով նրանք շեշտեցին, որ ընկերվարականներն էլ, ձգտելով հանդերձ երկիրը արժատից վերակազմել բոլորովին նոր հիմունքներով, հանդիսանում են իրենց երկրի բնական մէկ մասնիկը, արիւնը արիւնից եւ ոսկրը ոսկրից այն ազգի, որի ծոցից դուրս են եկել իրենք: Մնողնեան ծայրայեղութիւնները մի կողմ դրած՝ երեւոյթը անպայման դրական է եւ, ի հարկէ, լայն անդրադարձում կունենայ միջնադասին ընկերվարութեան գործելակերպի վրա: Տատանումը, միջին ճանապարհն այս հարցում վնասակար է. կամ պէտք է կանգնել ազգային տեսակէտի վրա՝ դուրս չգալով, անշուշտ, միջնադասին համերաշխութեան սահմաններից, կամ պէտք է թխտել ազգային սկզբունքը եւ իւրացնել դասակարգային նեղ-միջնադասին գիծը, ինչպէս անում են բոլշեւիկները: Մեր ընկերվարութիւնը ազգային ընկերվարութեան ճանապարհն է. ազգութեան դասակարգային շերտաւորումը մեզ համար արգելք չէ, որ միեւնոյն ծագում ու պատմական անցեալ, միեւնոյն լեզու ու մշակոյթ, հաւաքական միեւնոյն շահեր ունեցող ընկերային խաւերը համարեն միեւնոյն ամբողջութեան մասերը եւ աշխատեն յօգուտ այդ ամբողջութեան հոգեւոր ու տնտեսական բարգաւաճման:

Ընկերվարութիւնը սովորում է կեանքի դպրոցում, գործնական աշխատանքի ժամանակ: Եթէ բուրժուազիայի աչքին Լահէն իր տիրապետութիւնը ամբացնող եւ լոկ խաղաղութիւնը ապահովող մի միջոց է, ընկերվարութեան համար եւ մի կարեւոր փորձ է. նրա դրական ու բացասական կողմերը հաշիւ կառնեն յանուն լաւագոյն ապագայի պայքար մղող աշխատաւորական բանակների կողմից եւ կը նպաստեն այդ պայքարի զենքերի կատարելագործումին:

Մտածումներ Լ. Յ. Դաւնակցութեան մասին

Ընդունենք հիմա, որ մեր թեկնածուն լիովին համաժիտ է մեզ ու անվերապահ ընդունում է Դաւնակցութեան ծրագիրն ու գործելակերպը: Տեսանք, որ այսքանը բաւական չէ «դաւնակցական» կոչւելու համար: Պէտք է գոհացում տալ և միւս պահանջին, որ ասում է. «ենթարկելի Կանոնադրին և որոշումներուն»: Ուրեմն, ոչ թէ «ընդունել» տեսարար, այլ ենթարկելի գործնապէս. որովհետև Դաւնակցութիւնը գործի կազմակերպութիւն է. մի գործ, որ կատարւում է միասնական աշխատանքով. այսինքն գատ-գատ ճիւղերի համադրութեամբ և մի որոշ ուղղութեամբ՝ մի որոշ նպատակի հասնելու համար: Արդ՝ ճիւղերի այդ համադրութիւնը ենթադրում է կախումներ մարմինների և սոսկական անդամների միջև — թէ՛ իրար հանդէպ և թէ՛ իրար մէջ — ընկեր ընկերի և մարմին մարմնի հետ և ընկեր ու մարմին իրար հետ: Այդ կախումները բարոյական յանձնառութիւններ են, որ իրաւական ոյժ են տանում գործի ընթացքին: Միւս կողմից «գործերը» կատարւում են իրաւատու մարմինների վճռով և ընկերների ձեռքով: Մարմինների որոշումները պարտադիր են ենթակայ ընկերների համար: Զի կարող գոյութիւն պահել մի կազմակերպութիւն, ուր ամէն ոք ինքն է որոշում իր անելիքն ու իր կախումը: Սա կը լինէր անիշխանութիւն և անկարգութիւն. ամբողջ և ոչ թէ կազմակերպութիւն. և այդ իսկ պատճառով ենթակայ ամէն տեսակ քայքայման և անատակ որևէ նպատակ հետապնդելու: Ընդունել ծրագիրն ու գործելակերպ, բայց գործել ու որոշել անխտորէն սա ինք «պատ» քաղաքացի, իբր «անկախ» մեաւոր — սա ամբօժէք է կուսակցական տեսակէտից: Եւ «դաւնակցական» համարւել չէ կարող մէկը, որ այս ըմբռնումն ունի հանրային գործերի մասին: Սրանք անձնապատաս մեծախոնքեր և, որ յաւակնութիւն ունին կուսակցական «ամբողջ» իրենց յետեւից քաշելու, կամ պատասհական ուղեկիցներ են, որ խոսնում են գործակատար «ամբողջին»: Լաւազոյն դէպքում սրանք առժամեայ գործակիցներ են, ինչպէս անցորդը, որ օգնում է կտաքը շրջած կտապահին: Բայց կտապահին իր ճամբան ունի և իր նպատակը, անցորդն՝ իր ճամբան: Այս տեսակ անկազմակերպ ուժերը, որքան և համակիր ու համաժիտ լինեն մեզ, անարժէք են կուսակցական տեսակէտով, եթէ մինչև իսկ հազարների հասնեն: Դրանք չեն կարող կուսակցութեան յենարան լինել, քանի որ կապուած չեն իրար կանոնադրապէս և ենթակայ չեն միեւնոյն որոշումներին: Ինքնաբաւ անհասներ են, ազատ ու անկախ, և այդ իսկ պատճառով իրարամբոժ: Նրանք գերազատւած են իրենց կարծիք ընկերների որոշումներից և իրենց կամքը՝ որոշումների պարտադրանքից: Հնազանդիլը նրանք թւում է «արկուցութիւն» և կարգապահութիւնը՝

«տափակութիւն»: Ճիւղն են գլուխը գերազանց անհատական ուժի առջև, ծառանում են հաւատարի դէմ՝ ստեղծելով կազ ու կուխ, և բռնանում են թույլերի վրա և իրենց քայքայը օրէնք հռչակում: Սրանք ըմբոստ անդամներն են կազմակերպութեան, եթէ մտած են արդէն շարքերը և անիրաւափելի տարիքն են մասնակի մարմինների քայքայման և ընդհանուր կուսակցութեան պտակտման: Եւ Կանոնադիրն իրաւամբ պահանջում է — դեռ ևս Դաւնակցութեան չէմքը չլիոված — որ թեկնածուն յանձնառու լինի ենթարկելու կուսակցութեան «Կանոնադրին և որոշումներուն». այսինքն պատրաստ լինի հրաժարելու իր «կարծիքից» ու «կամքից» ընկերների մշակուց կարծիքն ու կամքը որդեգրելու համար. մէկը տարածելու և միւրը՝ գործադրելու: Այլապէս նա հրաժարւում է «դաւնակցական» կոչումը տալ այդպիսի մէկին, թէկուզ և նա ընդունի մեր ծրագիրն ու գործելակերպը լիովին և նոյն մտայնութիւնն ունենայ ինչ որ մենք:

Սրանով, սակայն, չի վերջանում Կանոնադրի պահանջը մեր թեկնածուներէից: Բաւական չէ նոյն ծրագիրն ու գործելակերպն ունենալ և նոյն Կանոնադրին ու որոշումներին ենթարկել: Կանոնադիրը պահանջում է նաև «ամէն ջանք թափել իրականացնելու գանտնք»՝ Սա մի հիմնական պահանջ է: Կանոնադիրը գործուն անդամին է շնորհում «դաւնակցական» կոչումը և ոչ կրաւորական ենթակային: Նա հնազանդութիւն է պահանջում Կանոնադրին և որոշումներին ոչ թէ անդամների կողմից մեղմանքով համար, այլ նրանց աշխատանքը ընդհանուրի որոշած հունով վարելու համար: Որովհետև Դաւնակցութիւնը ոչ թէ կրաւոր անձերի խմբակցութիւն է՝ ենթակայ գորաւոր անհատների կամեցողութեան, այլ գործուն անդամների կազմակերպութիւն է՝ Կանոնադրի և որոշումների ընդունողը: Դաւնակցականը ոչ թէ չլու հնազանդ է Կանոնադրի և որոշումներին, այլ նա «ընդունում» է Կանոնադիրն ու որոշում. այսինքն հնազանդում է գիտակցաբար և դարձնում է նրանց իր ներքին խթանը, որով իր «հնազանդութիւնը» դառնում է «համադրութիւն» և իր գործը «անձնական», «անիական» կամքի գործադրութիւն: Նա դառնում է «համակամ» իր ընկերներին և ոչ թէ «հնազանդ» սրան կամ նրան: Նա կատարում է որոշումները, որովհետև համոզուած յարում է նրանց ու հնազանդում է Կանոնադրին, որովհետև «համարում է» անհրաժեշտ: Այս պատճառով նրա հնազանդութիւնը ստրկամտութիւն չէ, այլ ինքնուրոյն պարտադրանք: Նա գիտակցաբար լուծ է դնում իր վզին, հանրային գործի սալը քաշելու համար. և պիտի քաշէ «ամէն ջանք թափելով», այլապէս «դաւնակցական» կոչւելու արժանի է: Այլապէս է հրամայում Կանոնադիրը և այդ յանձնառու-

Թեան հիման վրա նա թեկնածուին «զաշնակցական» անունն է տալիս:

Աւելորդ է խօսել այն տիպարների մասին, որ կանոնադիր ու որոշումներ «ընդունում են» միայն սեռապէս, առանց գործնական հարկադրանքի. որ այդ ամենը լաւ են համարում և նպատակայարմար իրր գործնական խնդիրների տեսական լուծումներ, բայց ոչ պարտադիր իրենց համար: Միանգ չեն կարող զբաշնակցական» նկատուի, որովհետև ընդունել ծրագրի, կանոնադիր ու որոշումներ և ջանք չթափել նրանց իրացման համար, դա մի մտամարդանք կը լինէր, ոչինչ աւելի: Այս կարգի անդամներով կուսակցութիւնը կը դառնար բարեացիակ երազողների մի խմբակցութիւն և ոչ թէ քաղաքական մի աղբակ: Դա կը լինէր դաշնակցական անպտուղ մի մտայնութիւն և ապարդիւն կազմակերպութիւն: Որովհետև ծրագրի, կանոնադիր, որոշումներ — այս ամենը գործով են կենդանի և անջան արտէջ ունին, որքան գործի վարել ուժեր են: Թողիք վրա նրանք սակաւարժէք են, աւելի չուտանարժէք: Նրանք կարող են ընդունել մի որոշ ժամանակի մտայնութիւն, ցուցաբերել այդ շրջանի գաղափարներն ու սեղները: Բայց առանց գործ գտնանալու նրանք երազանքից տարբեր չեն: Որովհետև գործերն են կազմում պատմութեան բովանդակութիւնը և գործերով են յեղաշրջումներ կատարում, թէև ամէն գործնի նախորդում է մի ծրագրի ու մի որոշում և ամէն համադրական ճիշդ կատարում է մի դրաւոր կամ անագիր կանոնադիր համաձայն: Մինչև իսկ զաղափարները յեղաշրջելու համար պէտք է որոշ գործ կատարել, ուր մնաց զաղափարներն իրացնելու համար: Կուսակցութիւնը ծրագրում ու որոշում է՝ կենսական փաստեր ստեղծելու համար: Անշուշտ, ծրագրի ու որոշում նոյնպէս «փաստեր» են, բայց մտաւորական պատմութեան փաստեր և ոչ թէ քաղաքական և ընկերային պատմութեան: Կուսակցութիւնը, սակայն, քաղաքական և ընկերային զաղափարներ յղացող ու յեղաշրջող կազմակերպութիւն չէ միայն, այլ, մասնաւոր, քաղաքական և ընկերային կացութիւններ յեղաշրջող կազմակերպութիւն է, իսկ այդ պատմական աշխատանքը միմիայն գործով, քաղաքական և ընկերային ակտիւր հնարաւոր է կատարել: Այսպիսով բաւական չէ ընդունել ծրագրի, կանոնադիր ու որոշումներ «զաշնակցական» դառնալու համար, պէտք է, մասնաւոր, «ամէն ջանք թափել իրականացնելու գաւնիք»: Նա որ «ընդունում է» առանց գործարարելու՝ դաշնակցական լինել չի կարող: Իսկ թէ՛ պարզում է կուսակցութեան մէջ՝ թերի դաշնակցական է: Ոչ միայն «ընդունել», այլ և «ամէն ջանք թափել» իրացման համար — այս է Կանոնադիր պահանջը:

Ունենալ նոյն մտայնութիւնն ու ծրագրի, ենթարկել նոյն կանոնադիրն ու որոշումներին և ամէն կերպ աշխատել նրանց իրացման համար արդէն բաւական է, որ ամբողջ համարի «զաշնակցական»: Բայց Կանոնադիր երկրորդ յամարով զնում է լրացուցիչ երկու պահանջներ. նրանք ևս պէտք է գոհացնել լրիւ դաշնակցական կոչելու համար: Առաջինն ստում է, որ «խրաբանչիւր դաշնակցական» (նկատէք, որ Կանոնա-

դիրը երեք հիմնական պահանջներին գոհացում տուղին արդէն անւանում է «զաշնակցական») պարտաւոր է անդամակցիլ որևէ դաշնակցական խմբի: Յանձն առնելով «ենթարկել» Կանոնադիրն և որոշումներին՝ դրանով իսկ թեկնածուն պարտադրաբար պէտք է կատարէ և այն պահանջը, քանի որ սա Կանոնադիր յոդւած է և հետևաբար՝ կուսակցական որոշում: Բայց այս պահանջը պէտք է գոհացրի ո՛չ ձևական պատճառով միայն: Այս պահանջին անհրաժեշտ է գոհացում տալ, որովհետև Դաշնակցութիւնը համամիտ մարդկանց մի պատահական խմբակցութիւն չէ, այլ մի կազմակերպութիւն: Այսինքն մի մնայուն մարմին է, որ ամէն օր և ամէն ժամ իր գործն ունի և հետապնդում է իր ծրագրեր: Նա չի գործում պորթկուսներով և ընդհատ, այլ հետևորդին ու շարունակ: Իր անդամները չեն հաւաքում երբեմն, որոշ գործի համար, իրար հետ խորհրդակցում, որոշում կայացնում, գործի ձեռնարկում, յաջողում կամ ձախողում և ապա ցրում մի ուրիշ անգամ, ուրիշ տեղ, ուրիշ առիթով նորից հաւաքելու և ուրիշ գործ կատարելու համար, այլ նրանք կապած են իրար որոշ կանոնադրով և հետապնդում են որոշ ծրագրի՝ շարունակ և հետևորդին: Դաշնակցական մեկուսի ասպետ չէ պայքարի դաշուում, այլ ասպետական մի կարգի անդամ: Կանոնադիրը չի ձանաչում մեկուսի անհատներ, իրարից անկախ աշխատաւորներ, որ մի օր միացած են ու գործակից, միւս օրը բաժան և անձնընթաց: Նրանց աշխատանք կազմակերպած է, ճիգերը համարելած են, պարտաւորութիւնները ճշտւած են, իրաւունքները որոշւած են և ոչ թէ մի օրւան ու մի գործի համար, այլ մի Մրագրի և ամէն օրւան համար: Դաշնակցականն անգամ է մի «կուսակցութեան», այսինքն զինւոր է մի քաղաքական բանակի: Այս պատճառով Կանոնադիրը պահանջում է, որ ամէն մի դաշնակցական որևէ խմբի անդամ լինի, անկախ իր դիրքից կուսակցութեան մէջ: Նա պահանջում է, որ ամէն անդամ կազմակերպորեն կապած լինի իր ընկերներին հետ և ոչ թէ մնայ մեկուսի, որքան և շեղ լինի այդ մեկուսացումը: Կուսակցութեան անդամները «ընկեր» են իրար ոչ միայն այն պատճառով, որ նոյն Մրագրին ու Կանոնադիրն ունին, այլ որ նոյն կազմակերպութեան անդամ են՝ որևէ խմբի միջոցով: Նոյն ծրագրին ունենալ — նշանակում է համամիտ լինել և համախոհ: Նոյն կանոնադիրն ու որոշումներին ենթարկելի — նշանակում է նոյն իրաւունքն ու պարտականութիւնն ունենալ: Բայց նոյն խմբին անդամակցիլ ու դրանով միևնոյն գործին սպասարկել — նշանակում է «ընկեր» լինել և նոյն կազմակերպութեան իսկական անդամ: Կազմակերպութեան մէջ խմբից դուրս չկան ուրիշ «ընկեր» անող կազմութիւններ. մնացածները «մարմիններ» են գործեր վարելու համար և «ժողովներ»՝ որոշումներ կանելու համար: Խմբի անդամ լինելով է, որ մէկը գտնում է Դաշնակցութեան անդամ և «զաշնակցական»: Մարմնի անդամ լինելը արժամանայ վանգամանք է. այսօր դու՛ն ևս վարիչը գործերի, զանազան ոլորտի համար լինել: Սա ոչ թէ կոչումն, այլ կարողութեան խնդիր է: «Դաշնակցական» կոչելու համար հարկ չկայ որ մէկը դաշնակցական մարմնի անդամ լինի, մինչդեռ անկարելի է իսկական դաշնակ-

ցական նկատել մէկին, որ խմբի անդամ չէ: Ինչպէս Հանրային առաքինութիւնները նախ ծրուած ու գործնուած են ընտանիքի մէջ, յետագային փարթամօրէն անելու Համար Հանրային կեանքի լայն զարուծում, այնպէս էլ կուսակցական առաքինութիւնները ծրուած ու գործնուած են խմբի որրոնում, յետագային անելու Համար գործի լայն ասպարէզում: Կուսակցութեան Հիմունքը խմբերն են կազմում և նրա գորութեան գրաւականը այն բարոյական շարժան է, որով խմբի անդամները սերտօրէն կապուած են իրար: Խմբերի շնորհիւ է, որ կուսակցութիւնը մնացած է և մնում է անխորտակելի, Հակառակ անաւոր փորձութեանց: Կայծակը կարող է զարկել Հաստարուն կաղնուն և խորտակել նրա կատարը կամ այս ու այն բազուկը, բայց նազ կարող է ազդել նրա արմատներին, որ թաղած են Հողի տակ: Նրանք են, որ կենսաուճ հիւթը դարձնում են անսպասու և Համեստ ու յարատև աշխատանքով դարմանում են փոթորկի աւերը: Ահա թէ ինչու Կանոնագիրը իմաստնօրէն պահանջ է դնում, որ «ըաշնակցական» որևէ խմբի անդամ ինչի և դրանով մաս կարձէ Հանուր կազմակերպութեան: Կանոնագրի տառն ու ոգին իսկական «ըաշնակցական» չեն Համարում այն մարդուն, որ զաշնակցական դասանքը ու գործելակերպ որդեգրելով՝ անդամ չի դառնում որևէ խմբի և մնում է մեկուսի: Խմբից դուրս անդամ կարող է անՀաստակ մեծարժէք լինել ու երբեմն մեծ ծառայութիւն մատուցանել կուսակցութեան, բայց որևէ խմբի Հանդամակցելով՝ նա անՀարող է մնում սոսկական ընկերների առօրէական Հար ու բարուն, որ կուսակցութեան անկեորական կեանքն է և նրա շնչատութեան տուր և առը, և դրանով մի տեսակ ուծացման է դնում՝ Հանդեատուր կամ վճռական օրերին միայն Հրապարակ իջնելով: Խումբը կեղծանի բռնին է կենդանի կազմակերպութեան. նրան անդամակցել՝ նշանակում է կուսակցութեան կենդանութեան մասնակցել, նրա կայունութեանը զարկ տալ, նրա հիւսածքները թարմ և առողջ պահել և դրանով ընդունակ՝ իր Հանրային դերը խաղալու: Խմբերի մէջ է, որ անդամները «ընկեր» են դառնում և «ընկերներ» միջավայրն է, որ Հերոս ու նահատակ է սնուցանում:

Կանոնագիրը դնում է իր վերջին պահանջը — «կուսակցական տուրք վճարել Երջանային Ժողովի որոշած սակի Համաձայն»: Ինչպէս որևէ խմբի անդամակցելը, այնպէս և այս պահանջը տուրքի վճարման, մի ստորագաս պահանջ է առաջին երեքի Համեմատութեամբ և բխում է երկրորդ Հիմնական պահանջից, որ առում է թէ՛ պէտք է ենթարկել Կանոնագրին և որոշումներին, ինչպէս և չորրորդ պահանջից՝ «ամէն ջանք թափելու» մասին:

Կանոնագիրը որևէ շրջանի գերագոյն Ժողով ճանաչում է այդ վայրի Երջանային Ժողովը: Նրա որոշումները պարտադիր են շրջանի բոլոր ընկերների Համար: «Դաշնակցականը» պարտաւոր է ենթարկել իրաւասու Ժողովների որոշումներին: Այդ որոշումները վերաբերում են նաև սակին, որի Համեմատ պէտք է կուսակցական տուրք վճարել: Հետևապէս սակի մասին

եղած որոշումները նոյնպէս պարտադիր են «ըաշնակցական» մարդու Համար: Եւ, ուրեմն, կուսակցական տուրք Հաստացանել՝ նշանակում է զաշնակցական պարտականութիւն կատարել: Իայց տուրքի պահանջը այս ձևական կողմից չէ, որ արժանի է ուշադրութեան: Կանոնագիրը «ամէն ջանք թափել» պարտադրելով, կարող էր և տուրքի Հատուցումը «ամէն ջանք»ի մէջ Հասկանալ, բայց նա այդ մէկ «ջանքը» զատած է և կանոնադրական յատուկ կէտի նիւթ է դարձրած, Հետևապէս Հարկ է Համարած յատուկ յիշատակելու:

Կանոնագիրն իրաւունք ունի այս մասնաւոր պահանջը առանձնապէս շեշտելու, որովհետև տուրքի Հատուցումը նիւթականից աւելի բարոյական մեծ կշիռ ունի: Ոչ մէկ Հանրային գործ կարելի է կազմակերպել ու վարել առանց նիւթական միջոցների, իսկ մի լայն ու սեւեւական ազատաբար շարժում՝ առաւել ևս: Այսպէս է նաև կուսակցութիւնն ու իր գործը: Դաշնակցութեան նպատակները Համագրային են և Համամարդկային: Ոչ ամենքը գիտակից են մեր կուսակցութեան այս բնոյթին ու դերին: Դաշնակցականը, սակայն, պարտաւոր է գիտնալ իր կուսակցութեան արժէքն ու դերը մեր և մարդկային կեանքում: Մենք կարող ենք ակնկալել, որ «ազգը» երբ և իցէ կը Հասնի այն գիտակցութեան թէ՛ Դաշնակցութիւնը պատմական ազդեակ է Հայոց կեանքի մէջ և իր գիտակցութեան Հափով՝ նիւթապէս կը նպաստէ նրա դրուութեան ու գործին. բայց մենք ոչ մէկ պահանջ կարող ենք ուղղել «ազգին», որքան և նա տիրոջատուր և դրամատէր տարրեր ունենայ: Դաշնակցականը, սակայն, որ գիտակից է իր կուսակցութեան արժէքին ու դերին մեր կեանքի մէջ, պարտաւոր է այդ գիտակցութեան Համեմատ նիւթապէս նեցուկ դառնալ իր կուսակցութեան: Այդ գիտակցութիւնը, սակայն, անՀատական չէ, այլ խմբական, Ժողովական: Ոչ մէկ սահման կայ նիւթական գոհողութեան առջև դէպի վեր, բայց դէպի վար սահմանը գծում է Երջանային Ժողովը: Նա որոշում է «նազագոյնը», որ պարտադիր է «ըաշնակցական» մարդու Համար և թողնում է «առաւելագոյնը» ամէն մի «ըաշնակցականի» գիտակցութեան Հափին: Այսպիսով նիւթական գոհարեութեան քանակը մի տեսակ Հափանիչ է դառնում կուսակցական գիտակցութեան. ո՛չ միակ Հափանիչը, բայց նիշերից մէկը և ամենից տարբակաւոր: Այսպիսով Երջանային և Ընդհանուր Ժողովների սահմանած սակեր յայտարար են ընկերների և շրջանների «ըաշնակցական» գիտակցութեան աստիճանին, իսկ «ազգի» բերած կողմնակի օժանդակութիւնը յայտարար է նոյն «ազգի» գիտակցութեան ու զնահատանքին՝ Դաշնակցութեան դերի և նրա կատարած գործի արժէքի մասին. ո՛չ թէ բացարձակ առումով՝ իբր պատմական դեր ու գործ, այլ «ազգի» գիտակցութեան Հափով:

Կուսակցական տուրքը նազագոյն պարտականութիւնն է, որ մի «ըաշնակցական» պէտք է կատարէ իր կուսակցութեան Հանդէպ: Ամէն ջանք թափելու» յանձնատութեամբ կուսակցութեան անդամակցողը ամենից առաջ «ջանքերի» այս նազագոյնը պարտաւոր է կատարել: Ամէն ջանք թափելու» գալափարի մէջ շատ աւելի ծանրակշիռ պարտականութիւններ են

մտնում ջան կուսակցական տուրքի հատուցումը. անտեսումն ընտանեկան և անձնական բարոյութեան, արհամարհանք դիրքի և ազդեցութեան, ժխտում ամէն բարեկեցութեան և սպահով կենցաղի, վերջապէս գերազմյնը — մահ՝ բոլորը մտնում են «ամէն ջանքի» մէջ: Սրանց համեմատութեամբ կուսակցական տուրքը իրօք որ մի տարրական պարտականութիւն է: Սա առաջին դասն է նւիրումի, առաջին ցոյցը համոզումի անկեղծութեան: Նա որ տուրքը տալիս է սրտանց՝ կարող է յետագային իր աշխատանքն ու ժամանակը զոհաբերել և այդ ճամբին առջանալով՝ հասնել մինչև կեանքի գոհաբերութեան: Բայց նա, որ թերանում է այս տարրական պարտականութեան մէջ, յուսալի չէ, որ չթերանայ երբ կուսակցութիւնը նրանից աւելին պահանջէ ջան տուրքի հատուցումն է: Ուստի կանոնադիրը «ամէն ջանքերից» տարրականը — տուրքի հատուցումը — դատում ու դնում է իրր փորձաքար «դաշնակցական» մարդու որակը ճանաչելու: Նա, որ կատարում է Կանոնադիր միւս պահանջները և թերանում է այս մէկը մէջ, նա չի կարող իրաւամբ «դաշնակցական» նկատուել և դժւար է ընդունել, որ նա միւս պահանջների հանդէպ նազ թերացող լինի, քան այս մէկի դէմ:

Աւելի ևս «դաշնակցական» համարել չի կարող այն մարդը, որ ինքն իր կամբով դրամական տուրք է սահմանում և պարբերաբար ու անթերի հատուցանում է կազմակերպութեան, առանց նրա միւս պահանջները զոհացնելու: Որքան և մեծ լինի նրա տւածն իրր գումար նա համակրանքի նէր է միայն, բայց ոչ կուսակցական տուրք: Նա մի «սահմակիր է», ոչ դաշնակցական: «Դաշնակցական» սասորդ ուրոյն տիպար է, որ ունի մտածման յատուկ եղանակ, ապագայի մասին յատուկ ծրագիր, գործի և վարժուների յատուկ կերպեր, անդամ է որոշ կազմակերպութեան խմբի միջոցով, ենթակայ է որոշ Կանոնադիր և հետամուտ ժողովական որոշումների իրաւորման» իր անձնական մասնակցութեամբ և բազմատեսակ զոհողութեանց դնով, ուր դրամական տուրքը յետին տեղն է գրաւում: Չկայ «դաշնակցական» առանց տուրքի, բայց և չկայ միմիայն տուրքով:

Ինչպէս տեսնում էք, ընդունել Մրադիրն առանց մտայնութեան՝ նշանակում է տարմիտ լինել. ընդունել մտայնութիւնն առանց Մրադիր—նշանակում է հակամիտ լինել. ընդունել ծրագիրը ու մտայնութիւնն առանց գործելակերպի—նշանակում է միմիայն հակամիտ լինել. ընդունել գործելակերպն առանց ծրագրի—նշանակում է արկածասէր լինել. ընդունել ծրագիրը ու գործելակերպ, առանց Կանոնադիր ու որոշումների պարտադիր համարելու՝ նշանակում է ուղեկից լինել և ոչ տեւաբար լծակից: Մրադիր, գործելակերպ ու Կանոնադիր ընդունելու առանց խմբի անդամ լինելու նշանակում է մեկուսանալ և ուժացման գնալ. կուսակցական տուրք չվճարել և կազմակերպութեան անդամ նկատուել — նշանակում է տարրական պարտականութիւն չկատարել, և ասպետական կարգի անդամ կարծուել իրան: Եւ միայն նա, որ Կանոնադիր ընդար պահանջներին յանձնառու է զոհացում տալ անվերապահ ու լիովին՝ նա միայն իսկապէս «դաշնակցական» է Կանոնադիր որուն ու ստախն համաձայն:

Այսպիսով Կանոնադիրն իր շոր ու ցամաք երկու յողւածով ուրւազծում է «դաշնակցական» մարդու դաշնակցական տիպարը: Կարող եմ ասել, թէ նա գծում է իսկական կուսակցական մարդու տիպարը՝ անկասկածաբար կուսակցութեան քնովից: Տասնամեակների հարուստ փորձ է խոսեցած այդ երկու յողւածների մէջ: Նրանք նախորշած են բոլոր գալիք փորձութիւնները և հաստատրակաշուած են բոլոր հնարաւոր յաւակնութիւնները: Մտաւորականին, որ ապաստանած է իր տեսական իմացութեան ուժին՝ Կանոնադիրը պարտադրում է հեռու մնալ մեկուսացումից, մտնել որևէ խմբի մէջ իրր համեստ ու պարզ անդամ, Կանոնադիր, որոշում ու տուրք պարտադիր համարել նաև ի՛ր համար և «ընկերների» մշտական շփումով՝ կենդանի պահել դաշնակցական ոգին ու բարք իր մէջ — այլապէս զլանում է նրան «դաշնակցական» կոչումը: Գործնական ուժերին պարտադրում է չապաստանել միմիայն գործին և դրանով արթունած համարել իրանց՝ միւս պահանջներն անտեսելու: «Գործին» այնքան արժէք ունի, որքան ծառայում է մի նպատակին: «Գործին» իր իմաստը Մրադիրից է ստանում: «Գործը» մի մարդանք է, ոչինչ աւելի, եթէ չի հետապնդում մի որոշ հանրային գաղափար: Գուցէ ինքն է բուն իսկ վարիչն այդ գործի գուցէ հերոսը. բայց դա նրան մեկուսացման իրաւունք չի տալիս: Կազմակերպութիւնն այն պատւանդանն է, ուր նա արձանանում է իրր հերոս ու վարիչ: Կուսակցութեան դոյրութիւնն անհրաժեշտ պայման է իր հերոսութեան, նրա Կանոնադիրը՝ իր գործադարութեան. և կուսակցութիւնն է, որ ստեղծում է վարիչ ու հերոս և ոչ հերոսն ու վարիչը՝ կուսակցութիւնն: Ճիշտ է իր փառքը ճառագայթում է հեռուն ու նաև կուսակցութեան վրա, բայց կուսակցութեան բորբոք հնոցի մէջ է շիկանում փառքի մետաղը, ճառագայթելու համար հերոսի վրա և հեռուները: Կանոնադիրը սանձաահարում է և այն մարդկանց, որ կարծում են թէ այնքան աւելի երախտիք ունին կազմակերպութեան վրա, որքան աւելի նիւթական մեծ գոհողութիւն են արած: Նրանց յիշեցնում է, որ համեստ խմբի պարզ անդամները, որ տեսական տուրքերով և աշխատանքով կանգուն են պահում կազմակերպութիւնը՝ նազ երախտաւոր չեն քան ինքը, որ դրամ է վճարում յառանց միւս յանձնառութեանց: Կուսակցութեան ծրագիրն ու կանոնադիրն ընդունող և «ամէն կերպ» գործադրող պարզ ընկերը շատ աւելի մեծ արժէք ունի քան նա, որ կուսակցութեան ներսն է, բայց իր դերը տուրքով համարում է վերջացած. կամ դուրսն է և աշակցում է իրր համակիր: Կանոնադիրը ներշնչում է նրանց, որ կուսակցութեան դերն ու բախտը ոչ թէ նրա նիւթական միջոցներից է կախուած, այլ նրա կազմակերպական շարախից և անդամների պատրաստակամ և համարիք ճիշդերը. որովհետև՝ ուր կայ կուս ու գործն կազմակերպութիւն՝ այնտեղ միշտ հնարաւոր է նիւթական միջոցներ գտնել, բայց ուր կան նիւթական միջոցներ՝ դեռ չի նշանակում, որ կարելի է գաղափարական կազմակերպութիւն ու մթնոլորտ ստեղծել: Կարելի է մի ամսամեայ շահախնդիր խմբակցութիւն առաջ բերել եղած դրամը վատնելու համար և դրամի վատնումով կր վերանայ նաև «կազմակերպութիւնը». որովհետև դրամը մեծար-

ժէք է գաղափարներ հետապնդելու համար, բայց առանց գաղափարների և ներման կուսակցութիւն լինել չի կարող: Ծրագիրն աւելի հիմնական է ջան դրամը: Ծրագիրը կարող է դրամ գտնել, բայց դրամը կուսակցական Ծրագիր ստեղծել չի կարող: Վերջապէս, այն մարդկանց համար, որ առանց մտայնութեան նոյնութեան և Ծրագրի միութեան, լոկ «գործերի» սիրուն սարգած են կազմակերպութեան մէջ և կուսակցութիւնը համարում են մարգավայր՝ — Կանոնագրի յօդաձեւերը տեսական և արթուն սպառնալիք են, որ հսկում են նրանց քայլերին: Թոյլ տալով, որ մինչև մի որոշ ժամանակ իրենց գործակցութիւնը բերեն մեր կուսակցութեան, յաճախ հասցնելով նրանց կուսակցական, հանրային և պետական բարձր դիրքերի՝ Կանոնագիրն իր անողոր իստութեամբ իջնում է նրանց համբախ վզին իբր պատուհասող սուր և որձկուժ է իբր անմարտելի կերակուր, երբ նրանք փորձ են անում իրենց ոչ կուսակցական մտայնութեամբ կուսակցութեան ճամբան թեքելու և իրենց ոչ կուսակցական բարքերի դրոշմը կուսակցութեան դրոշմի վրա դնելու:

Կանոնագրի երկու հիմնական յօդաձեւերը ցուցափայտեր են, որ մասնանշում են «գաշնակցականի» ուղին. նրանք չեն փակում ճամբան, այլ սղգարարում են, որ չչնդիւին: Նրանք յիշեցնում են շարունակ «գաշնակցականի» կոչումը և դրոշում են շարունակ առաջ դնալ «ամէն ջանք թափելու» ճամբով: Նրանք արգելք

չեն, որ մտաւորականը միշտ աւելի խորանայ տեսական խնդիրների քննութեան մէջ և միշտ աւելի լաւ հիմունքներ ու ձևակերպութիւն գտնէ Ծրագրի և Կանոնագրի համար: Նրանք քաջալիրում են գործնական ուժերին միշտ ազդու և յարաճուն գործունէութիւն հանդէս բերելու և որքան գործիչը հմտանում ու մտերմանում է իր գործին՝ այնքան աւելի դիրք է դրաւում կուսակցութեան մէջ և ընկերների յարգանքը շահում: Կանոնագիրը դրոշում ու քաջալիրում է գոհողութեան ոգին և «գաշնակցականին» դնահատում է նրա գոհողութեան չափով: Կուսակցութիւնը չի ճանաչում աղքեցութեան որևէ նիւթական աղբիւր. «գաշնակցականը» հեղինակութեան հասնում է անվերապահ ներքումով: Իսկ նրանք, որ գոհաբերում են մեծագոյնը աշխարհում — իրենց կեանքը — կուսակցութիւնը դասում է նրանց իր նահատակների շարքը և պաշտամունք է ստեղծում նրանց անան ու յիշատակի շուրջը:

Այսպիսով Կանոնագրին անողորք ու խիստ է շեղընթացների հանդէպ և հովանաւոր ու քաջալիր նրանց, որ ճգնում են ուղիղ ճամբան քայլելու: Նա դնահատում է սլացքը զԵՎԻ գաղափար և պատուհասում է շեղումը Ծրագրի ճամբից և ընդհանրապէս հանդուրժում է սիրով այն բոլոր անդամներին, որ շարունակ աշխատում են միշտ աւելի արդարացնել իրենց «գաշնակցական» բարձր կոչումը: (Եւրոպայի)

Ն. ՀԱՆԳՈՅՑ

Տնտեսական և ազգայնականութեան խնդիրներ

(Հնգամեայ ծրագրի շուրջ)

Սորհրդային երկրները նոր նշանաբանի տակ են 5 տարւայ ընթացում. թղթով Սորհրդային Միութիւնը գիւղատնտեսական երկրից պիտի դառնայ արդիւնաբերական-գիւղատնտեսական երկիր՝ ինքնարաւ տնտեսական դրեթէ թուր ճիւղերում: Մեկ այտանց գրաղեցնողը ոչ թէ նրա իրականացման հնարաւորութիւններն են, այլ՝ թէ այն հսկայական նիւթական միջոցները, որ քամուում են ժողովրդից, ի՞նչ տնտեսական հետեւանքներ պիտի տան մեր երկրում:

Մոսկուայի հրահանգի հիմքն է հնգամեակի ընթացքում արդիւնաբերացումը տանել այն ուղիով, որ հինգ տարուց յետոյ հնարաւոր լինի արտադրել սեփական արտադրական միջոցներ, այսինքն նոր արտադրութեան ծառայող մեքենաներ: Կարձ՝ ծանր արդիւնաբերութիւն ստեղծել:

Յաջողի հնգամեակը թէ ոչ, նրա արծարծած ծրագրիները արդէն իսկ խոչոր աղքեցութիւն են թողնում Սորհրդ. Միութեան ժողովրդներին, նաև հայ ժողովրդի

կեանքի վրա: Ամենքն արդէն ունեն հնգամեակի գործադրական ծրագրեր, իսկ «գաշնակից» Հայաստանը՝ դեռ ոչ, ինչպէս ցոյց է տալիս Երևանի մամուլը իր ամենօրեայ հաղորդագրութիւններով: Ռուսիան, Ուկրայինան, Վրաստանը, Ազրբէյջանը պատրաստել են իրենց երկրի արդիւնաբերացման ծրագիրը, իսկ Հայաստանը ոչ, հակառակ նրան, որ, մեր տեղեկութիւններով, Հայաստանի հայ մասնագէտներին դեռ երկու տարի առաջ յատուկ պարձատրութիւն էր սահմանել, նրանք ընթացիկ պարտականութիւններից ազատել էին, որպէսզի հնգամեակի ծրագիրը հասցնեն: Ի՞նչ է դրա պատճառը, որ Հայաստանի մասնագէտները չեն թերացիլ իրենց պարտականութիւնների մէջ, կասկածից դուրս է, բայց և այնպէս մէջտեղը ամբողջական ծրագրի չկայ: Պատճառը պէտք է փնտռել ուրիշ տեղ: Այն, որ հայ մասնագէտների ծրագրերը չեն ընդունել կենտրոնների (Մոսկուա, Թիֆլիս և Բաքու) կողմից, որովհետև Հայաստանի տնտեսական վերելքին նպաս-

տող ամէն լուրջ ծրարիք ու ձեռնարկ դիպչում է Ազըր-բէջանի կամ Վրաստանի տնտեսական շահերին, — շահեր, որոնց հիմքը դրել է զեռ ցարական կառավարութիւնը իր մէկ դար տևող քաղաքականութեամբ:

Հայաստանը և հայկական բոլոր շրջանները Ռուսիոյ յատկապէս ընթացման ընթացքին աշխարհադրական, վարչական և այլ պատճառներով, այլ և գիտակցօրէն դարձել են Թիֆլիսի ու Բազելի hinterland ք: Առևտուրը և թեթև արդիւնաբերութիւնը կենտրոնացել են այդ քաղաքներում — մեծածախս առևտուր, կաշի, օճառի գործարաններ, սոցարաններ, շինութեան նիւթեր (աղիւս, կզմինդր) պատրաստող ձեռնարկներ, ծխախոտի արդիւնաբերութիւն, երկաթուղային արհեստանոցներ, այլևայլ մասնագիտական հիմնարկութիւններ՝ սկսած Հանքային, ջրային, երկաթափական, շերամապահական հաստատութիւններից, մինչև հնագիտական ընկերութիւններն ու թանգարանները և այս ամենը ստեղծել է ամբողջ Անդրկովկասը սպասարկելու համար: Նաև՛ի արդիւնաբերութեան մասին շնչփոսում, որովհետև նրա նշանակութիւնը Անդրկովկասի տնտեսական կեանքի սահմաններից դուրս է:

Յեղափոխութիւնը, մասնաւոր, անկախութեան շրջանը իր հետեանցները ունեցաւ ոչ միայն քաղաքական, այլ և տնտեսական ասպարէզներում: Յատկապէս Հայաստանը հում նիւթ մատակարարողի և Թիֆլիսի ու Բազելի թեթև արդիւնաբերութեան շուկան լինելուց ազատելու տրամադրութիւններ ցոյց տւեց և բնականօրէն ձգտեց քաղաքական յեղափոխութիւնը նուս ազգային տնտեսական յեղափոխութեամբ լրացնել, որպէսզի ազատի Թիֆլիսից և Բազելից և Հայաստանի հիւթերը ուղիղ դէպի իր ներսը՝ ձգտելով նիւթական պատւանդան դնել ազգային մշակութի վերածնունդին: Բայց այդ շրջանը եղաւ կարճատև: Եկաւ խորհրդային շրջանը՝ մինչև 1926 թ. Բազելն ու Թիֆլիսը տնտեսական խառնակ դրութեան մէջ էին, չէին կարողանում սպասարկել նաև Երևանին, և Երևանը շարունակեց հանրապետութեան ժամանակ հիմնադրւած քաղաքականութեան՝ ծխախոտի և կաշի արդիւնաբերութիւնը դարգացաւ, Հիւթը դրեց օճառի գործարանի, սոցարանի և այլն: Ռուսով, սակայն, ժամանակները փոխւեցին. վրացիները և թաթարները Ռուսիայից ստացած և հայ դրամատէրերից գրւած առատ նիւթական միջոցները հոսեցրին Թիֆլիսի և Բազելի ձեռնարկութիւնների մէջ, և դրութիւնը հիմնովին փոխեց: Սկսեց պայքարը, այն ինչ որ սովորական մահկանացուներս կոչում ենք մրցաւթիւմ: Այսպէս, առայ Թիֆլիսի, Բազելի և Բաթումի ծխախոտագործարանների սպառման շրջանի մէջ էր նաև Հայաստանի հիւթ դրեց Հայաստանում սեփական ծխախոտագործութեան և արդիւնաբերութեան ու Հայաստանը սկսեց ազատագրւել Վրաստանի և Ազրբէջանի ծխախոտի գործարանների տիրապետութիւնից, որով Թիֆլիսի, Բազելի և Բաթումի գործարանները, կամ պիտի կրճատէին իրենց արտադրութիւնը կամ հարկադրւած էին ուրիշ տեղ շուկաներ որոնել: Նրանք, սակայն, գերազատում են երրորդ ուղին, այսինքն՝ մրցութեամբ խելզել Հայաստանի ծխախոտի արդիւնաբերութիւնը:

Երևանի ծխախոտի գործարանը նոր է, բայց հին, փչացած մեքենաներով, այնպէս որ արդիւնքները շատ էլ փառաւոր չեն, մասնաւոր դր իր կարճատև գոյութեան ընթացքում իր տէրը, յանձին հիմնարկութիւններ, մի քանի անգամ փոփոխութիւններ ենթարկեց: Այդ գործարանը աշխատում է այնպիսի մրցման պայմաններում, որ նոյնիսկ մասնաւոր դրամատիրական տնտեսութեան մէջ հազաւազիտ է, պլանային տնտեսութեան և բոլշևիկեան ազգային եղբայրութեան և համերաշխութեան պայմաններում՝ կատարեալ խայտառակութիւն է:

Ս. Օհանջանեանը « Эк. Вест. Армения » № 1 1928թ. բացատրում է, թէ ԲՆԷՈւ Հակառակ աժան արտադրութեան, շուկայի և հում նիւթերի մօտիկութեան Երևանի գործարանի արդիւնքները փայլուն չեն: Ոսուք տանք նրան: Հայաստանից դուրս գտնուող ծխախոտի արդիւնաբերութիւնը, առում է նա, «իբ պայքարում սպառողին դրաւելու համար դիմում է անթոյր լատրելի միջոցների, որը մեր պայմաններում արտասայտել է հետեւեալ ձևով.

ա) Ձեղջերի յաւելում, որ հասցրել են 20%—ի և հարստացնում են մասնաւոր միջնորդներին.

բ) Տեսակների չափազանց բազմացնելը — մօտ 300 տեսակ Միութեան սահմաններում.

գ) Երևանի շրջանացման բացակայութիւն.

դ) Թանգարծէք կապոցների գործածութիւնը՝ արտադրութեան մօտ 20 % արժէքի չափ:

Այս բոլորն արւում է այն հաշուով, վկայում է Օհանջանեանը, որ օտուեն սպառողի անտեղիակութիւնից: Յատկապէս հայկական շուկայի տիրապետութեան համար վերջին երկու տարիները կատարի պայքար է մղում վրացական, ազրբէջանեան, Ռուսովի և Լենինգրատի ծխախոտի գործարանի միջև և պէտք է նկատել, որ մրցողները արեւմտարծ միջոցները ոչնչով չեն տարբերում մասնաւոր դրամատէրներից, ինչպէս, օրինակի համար, մի կողմից յարաճուն կերպով աւելացել է միջնորդների զեղը մինչև 22%, միւս կողմից երկարացել են վարկի ժամկէտները և այլ արտօնութիւններ: Հասկանալի է, որ տրւած պայմաններում Հայաստանի պետական ծխախոտագործարանի արտադրութեան յաշոց սպառումը չէր կարող, իր տեղնիկական և ելեմտական թուութեան պատճառով դիմանալ մրցման:

Ահա թէ ինչ ձևերով աշխատում են Հայաստանում ապառչ ունեցող՝ մի ձեռնարկութիւն մեռցնել: Այդ կապիտալիստական միջոցները, որ գործ են դրել, ըստ Օհանջանեանի, եղբայրական հարևանները յաղոց արդիւնք չի ունեցել: Այն ժամանակ, մրցողները դիմում են այլ ճանապարհի. ուզում են ուղղակի կառավարութեան միջոցով փակել Երևանի գործարանը, ինչպէս վկայում է Օհանջանեանը իր նոյն յօդւածում: Զարոգում է և այս բայը, բայց որոշում է չկարգացնել այդ արդիւնաբերական ճիւղը, և հնգամեակի ծրագրում խօսք չկայ Հայաստանի ծխախոտի արդիւնաբերութեան մասին, այն ինչ Վրաստանը, որը հայ գործարանատէրերից ժառանգել է ծխախոտի հակալական դրամագրութեան գործարաններ, որը իր մէջ չի կարողանում սպառել սեփական արտադրութիւնը, հնգամեակի ծրա-

գրի մէջ ունի Սուրբառում ծխախոտի նոր գործարանի կառուցումը:

Նոյնը և սողցարանների խնդիրը. Երևանի նոր բացւած սողցարանը լաւ արդիւնքներ էր տալիս և մտածուած էր լայնացնել. եթէ լայնացէր, Թիֆլիսի բազմաթիւ սողցարաններից մի գանիւր պիտի փակւէին: Ուստի և որոշեց չլայնացնել: Նոյնը և արդիւնաբերութեան միւս ճիւղերում: Արդիւնաբերական հիմքերից գուրկ, արհեստական տիրապետութեամբ խանգարում է Հայաստանի տնտեսական զարգացման: «Ռացիոնալիզացիայի» սիրահար բուլճիկիները այս գէպքում չեն ուզում հասկանալ, որ ամենից ձեռնտուն հուսնիթը տեղում մշակելն է և ոչ թէ Հայաստանից փոխադրել Թիֆլիս, սարանքի վերածել և նորից բերել Հայաստան — մի երևոյթ, որ մակարուծային գաղութային քաղաքականութեան տրիպար օրինակ է: Թիֆլիսը գուրկ հում նիւթից և այլ հարստութիւնից պարզ նիւթեր ձմեռուրդ քաղաք է, որը Վրաստանին ապահովում է խոշոր եկամուտներ ի հաշիւ հարւաններէ: Եւ վրացի կոմունիստները շարունակում են պայքարել Թիֆլիսի արհեստական, ոչ-հիմնաւորած տիրապետութիւնը պահպանելու համար, մի պայքար, որ կարելի է ասել, պահպանեց յամրութեամբ: Վրացի կոմունիստները չեն ուզում հրաժարուել ցարական արտոնութիւններից և Թիֆլիսի բուրժուազիայի դիրքերից: Երևան ի սկզբանէ նստեցրել են իրենց գործակալներին՝ Երզնկեան, Ագատեան, Մուսեան, որոնք բոլոր ներքին վէճերի ընթացքում մտում են իրենց պաշտօնին, որովհետև Թիֆլիսն են ներկայացնում: Եթէ Հայ բուլճիկիները ընդհանրապէս քաղաքակառուցելու ուսում են մեծ մասամբ կամ թուրք, այդ պարտնները վրացի են և այդ պատճառով Թիֆլիսի պալատի համար անփոխարինելի կամակարարներ են:

Վրաց կոմունիստները պայքարը յանուն Թիֆլիսի սկւեռց Երևանի ապրանքային բորայի փակումով, շարունակեց «Շաքարաբուսութիւն» Հայաստանի բաժանմունքի լուծումով, որով Հայաստանի սպարտած շաքարի փթախուրդը (ակցիոյ) փթիւն է բուրլի Երևանի դանձարանից անցաւ Թիֆլիսին և վերջացաւ Անդրկովկասեան Տնտեսական խորհրդի ստեղծումով և «Հայաստանի տնտեսական տեղեկատուութիւն»-ի փակումով, որը ուսերէն լեզուով Հայաստանը շահագործող տնտեսական խնդիրներ էին քննում հայ մասնագէտները: Հիմնեց «Անդրկովկասի ժողովրդական տնտեսութիւն» անունով ուսերէն հանդէսը, բայց «Արբէլյանի տնտեսական տեղեկատուութիւն»-ն չհիւսկեց: Երևան-Արտաշաքա երկաթուղագծի տապալումը նոյն յանուն Թիֆլիսի վրածած պայքարի արտայայտութիւնն է, ինչպէս, նաև Բագու-Ջուլֆա երկաթուղագծի դանդաղ շինութիւնը: Թիֆլիսը մահաւան դատապարտուած քաղաք է և բոլոր ջանքերը նրան կենդանի պահելու միայն դանդաղեցնում են ոչ միայն Հայաստանի, այլ նաև բուն Վրաստանի տնտեսական զարգացումը: Թիֆլիսին սպասում է Վրադիկաւկազի վիճակը, որը մինչև երկաթուղիի շինութիւնը Ռազմա-վրաական խնուրդը բերանը հանդիսանալով խոշոր միջնորդ կենարոն էր, իսկ երկաթուղու շինութիւնից յետոյ հետզհետէ ընկաւ և շարունակում է զետեղել:

Այսպիսով Վրաստանը խոչընդոտ է հանդիսանում Հայաստանի տերական արդիւնաբերութեան զարգացման: Իսկ Արբէլյանը թոյլ միջոցով հայկական լեռնագաւառները անապատի է վերածում, ինչպէս վկայում է ուսումնասիրուած Ենթաշխրհի «Գիւղատնտեսական կենսաբան»-ի համարներում (Երևան 1927 թ.): Քոչը քանի զնում լայնանում է ու արդիւնաբերութեամբ և հասնում է մինչև Համալու, մինչդեռ ցարական իշխանութեան օրով Ղարաքիլիսայից այն կողմ չէր անցնում: Քոչի անտանիլութիւնը ակներև է նաև հայ բուլճիկիներին համար, բայց բոլոր խնդիրներում հնգամեակ կայ, իսկ թուրք կրճատելու մասին ծրարից գոչութիւն չունի: Նոյն իսկ ցարական շինարարները արդար՝ 40 կոպէկ հիմա կիսւած է, մինչդեռ ցարական 40 կոպէկը այժմ հաւասար է 1 բուրլի 60 կոպէկի: Քոչը հետզհետէ վերացնելու շատ միջոցներ կան, բայց ըստ երևոյթի բուլճիկիները որոշել են միջնորդը պահպանել ըստ-գիւղատնտեսական շինարարութեան մէջ: Հողթողկոմսակի պահպանողները ինչ օգուտ, Երբ արտատեղիները թուրքներին են տրուած, իսկ հայ գիւղացին անասունի կեր չունի: Անմիտ ձեռնարկներ են պահպանողները անցնելու թուրք զուրկ վերացման:

Մտնում է Ղարաքիլիսայի և բաժարիկը, բայց այստեղ էլ Թիւրքեան Արաքսից օգուտը սահմանափակում է, իսկ Արաքսյանի վերականգնումը դիպչում է Կարսի դաշնադրին և սահմանային խնդրին: Ձնայած որ այս վերջին խնդիրներում Ռուսաստանի և Հայաստանի շահերը նոյնանում են, որովհետև Ռուսաստանը բաժարիկ կարիք ունի, Մոսկուայի միջնորդային դիրքը այնքան թոյլ է, որ ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ այս խնդիրները դրական մտքով լուծելու:

Ահա թէ ինչ արտաքին ուժեր խոչընդոտների առջև է Հայաստանի տնտեսութիւնը, մի կայութիւն, որ չի համապատասխանում ա) ոչ դաշնակցային հանրապետութեան իրաւական հաւասարութեան, բ) ոչ խորխորդների յայտարարած տնտեսական սկզբունքներին, որից ամենախիստաւորն ու նաև ճիշտ արտադրութիւնը հում նիւթի մօտ փոխադրելու պահանջն է, դ) ոչ ժողովուրդների հաւասարութեան, դ) ոչ էլ Անդրկովկասի ընդհանուր տնտեսական և մշակութային շահերին:

Հայաստանի ներկայ բռնագաղտած սահմաններում և համայնավարների միշտ կրկնող սկզբունքների համաձայն, որ արդիւնաբերացման պէտք է ենթարկել երկիրը, որ հաւասարութիւն պէտք է լինի նաև տնտեսական ապարքզում ժողովուրդների միջև, որ մշակոյթը պէտք է խրճիթներ բաժինը դառնայ, այս պայմաններում և հաւասարութեան ու արտադրութեան սկզբունքով Վրաստանը և Արբէլյանը պէտք է ձեռք բաշեն ամենայնպէս խնդիրներում իսկ հարածելու Հայաստանը: Թէև արդար լինելու համար պէտք է ասել, որ մեղքի կէտը հայ կոմունիստներին է, որոնք զայլու են Հայաստանը կոտորակելու կամ Թիֆլիսից կամ Բագուից: Իրբե իսկական «միջնորդայիններ», նրանք Հայաստանով մինչև իրենց պաշտօնի նշանակելու չեն հետաքրքրուած, իսկ նշանակելուց յետոյ էլ իրենց կեղծ տեղերի՝ Թիֆլիսի և Բագուի՝ «պրոլետարական կենտրոններ» շահերը աւելի մօտ են և հասկանալի նրանք: Նաև քաղաքականապէս Հայաստանի

ժողովրդի մէջ յենարան չունենալով՝ նրանք ղեկավարուում են իրենց յենարանների՝ Բագաբի և Թիֆլիսի շահերով: Եթէ այդպէս չլինէր, հնգամեակի առթիւ պատկառաւ չլին ընկնի ծրագիր և ձեռնարկութիւն փնտռելով, որովհետև ամենաթիւթի ծանօթութիւնն իսկ Հայաստանի տնտեսական կացութեան և ժողովրդին ցոյց պէտք է տար այն ցաւերը, որոնք անհրաժեշտ է անմիջապէս ամօքել, որոնք համապատասխանում են հէնց իրենց նշանաբանին՝ արդիւնաբերացման: Նրանք պատկառաւ են ընկնում, թէ ինչի՞ ձեռնարկեն, որ հարեւանները խոչընդոտ չհանդիսանան: Եւ ահա մէջտեղ են դալիս բազայտի ձուլման, պեմդայից ապակի պատրաստելու, մարմարի և նման խնդիրներ, որոնց լուծումը թէպէտ է, որովհետև տեխնիկական տեսակետից դեռ չլուծած շատ հնգամեակներ կան, որոնք այս ձեռնարկութիւններ իրարործումը նոյնիսկ նիւթական միջոցներ լինելու դէպքում տասնեակ տարիների խնդիր են դարձնում:

Պէտք է ղերարդասել և ղեկավարել տարրական տնտեսական սկզբունքով՝ միջոցները ծախսել այնպէս, որ առաւելագոյն արդիւնքներ ստացան: Այս տեսակետից մենք այստեղ կը բերենք այն խնդիրները, որոնք լուծում են աշաղկուտ և նախապայմաններ են մեր երկրի արդիւնաբերացման և ուղին դէպի ծանր արդիւնաբերութիւնը: Եւ ոչ մէկը հայ համայնավարներից չի կարող պնդել, որ Հայաստանի արդիւնաբերացումը կարող է ընթանալ Ռուսաստանի արդիւնաբերութեան ուղիով, այն է՝ ստեղծել արտադրական միջոցներ, արտադրող արդիւնաբերութիւն. դրա համար Հայաստանում, դժբախտաբար, տւեալներ չկան:

1. Հ ա ղ ո թ դ ա կ ց ու ը ր իւ մ .

Ամենակարևոր խնդիրը Հայաստանի պայմաններում ճանապարհների խնդիրն է: Ոչ երկաթուղին և ոչ էլ խճուղիները չեն համապատասխանում մեր երկրի տնտեսութեան պահանջներին: Արդ հրամայական խնդիրներ են՝

I. Երևան-Աղստաֆա, կամ, աւելի լայն, Երևան-Նոր Բայազետ-Գորիս-Շուշի-Եւլախ գիծը՝ միացնելու համար հայ լեռնազաւանները Հայաստանի կենտրոնին, Բագաբին և Ռուսաստանին:

II. Ղարաբաղի-Աղստաֆա գիծը, որ կը միացնի Իջևանը և Լոռի Փամբակ նաև կը ծառայի Արթիկի տուֆի փոխադրութեան:

III. Ալեքսանդրապոլի ու Երևանի և Երևանի ու Արաղդայանի միջև գծի անցկացումը, այնպէս, որ Երևանը բլիւսար գծի վրա ընկնի:

IV. Խճուղիներ և սովորական ճանապարհներ:

V. Երկաթուղային կենտրոնական արհեստանոցներ Երևանում:

VI. Երկաթուղային կայարանների վերանորոգումը, հնրի բացումը և նորերի շինութիւնը: Ոչ թէ այնպէս, որ Նալբանդ կայարանը ապրանքային դործանութիւնները սկսի խորհրդայնացումից 8-9 տարի, Թիֆլիսում 1925 թւին Անդրկովկասի երկաթուղային վարչութեան նոր շէնքի (վրացական ոճով) շինելուց չորս տարի և Սև-ծովեան գծի 107 կիլոմետր շինելուց յետոյ:

VII. Ինքնաշարժի սպասարկութիւն հաստատել բոլոր ճանապարհների վրա:

2. Տնտեսութիւն և կենցաղի յեղաշրջում

I. Լեռնազաւաններում քոչը վերջ տալ մի քանի տարւայ ընթացքում 1) տուրքային սուր քաղաքականութեամբ, 2) վարչական արգելումով, 3) անասնաբուժական խիստ միջոցներով և անցնել վաղուց մեր դիւրացիութեան ձգտումը և տնտեսավարութեանը համապատասխանող այլեան տնտեսութեան:

II. Պետական լայն օժանդակութիւն վառելիքի ածան մատակարարումով աթարին վերջ տալու համար, այս պատճառով ածուխի, նոյնիսկ դորջ ածուխի հանումը արագացնել, եթէ ոչ Թիւրքիչէղին հետու չէ այս ծախսը մէ երկու տարու և աթարը, իբրև պարարտանիւթ, բերջատութեան բարձրացումով կը ծածկի: Քոչի և աթարի վերացումը դիտակցում է թէ դիւրացիների և թէ ղեկավարների կողմից և աւելի անմիջական և հրատապ նշանակութիւն ունի, քան թէ տասնեակ Զորագէտները:

3. Թեքել արդիւնաբերութիւն

I. Հիւսւածքեղէնի ճարտարաբեստ Հայաստանի ամբողջ հում նիւթը վերամշակող:

II. Միախոտի արդիւնաբերութիւն Հայաստանի ամբողջ շուկան սպասարկելու և ամբողջ հումքը օգտագործելու համար:

III. Ձէթ-օճառի և յարակից նիւթերի արտադրութիւն:

IV. Պահածոների արդիւնաբերութիւն՝ գոյութիւն ունեցածը վերականգնել, լայնացնել:

V. Զաղացներ — եթէ հաց պիտի բերւի դրսից, աւելի լաւ է ցորեն բերել հարկւրաւորների աշխատանք տալ և աղման մնացորդներով անասունների կերը աւելացնել:

Ն. ԲԱԴԱԼԱՆՆ (վերջը միւս անգամ)

ԵՐԵՎԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

1914—18-ի Մեծ Պատերազմի զինադադարը կայացաւ 1918 նոյեմբեր 11-ին, իսկ անոր յաջորդող այլևայլ խաղաղութեան դաշնագրերը կնքեցան 1919-20 թւերուն:

Արդար է, անշուշտ, որ որեւէ անհատ հատուցանէ իր պատճառած վնասը և այս բարոյական սկզբունքի հիման վրա է, որ պատերազմիկ կողմերէն մին միշտ կը վճարէ պատերազմական տուգանք և վնասուց հատուցում. բայց տուժող կողմը միշտ յաղթողն է, հակառակ որ յաճախ անկարելի է ապացուցանել, թէ ան է իսկական պատսխանատուն... *Vae victis!* վա՛յ յաղթածներուն: Իրաւունքը միշտ կը մնայ զօրաւորին...

Ըստ 1918-ի զինադադարի պայմաններուն Գերմանիա Դաշնակիցներուն յանձնեց հսկայական գումարներու արժողութեամբ ոսպմանթերք, երկաթուղիի, հեռագրի և հեռաձայնի կադրածներ, շոգենաւեր, ձիեր, կովեր և այլն ու հրատարեցաւ իր բոլոր գաղթավայրերէն, բայց ապագային վճարելիք պատերազմական տուգանքի և վերաշինութեան գումարներու որոշումը յետաձգեցաւ յատաճիկային:

Մինչև 1921 թւականն այլևայլ անդամներ Դաշնակիցներն ունեցան խորհրդատուներ, բայց Սպայի մէջ էր, որ առաջին անգամ ժամանակաւոր համաձայնութիւն մը զոյացաւ Գերմանիայէն պահանջելու 132 միլիոն ոսկի մարք, որմէ Ֆրանսային բաժին պիտի իյնար կէսէն քիչ մը աւելին, 68 միլիոն. բայց այդ ահուկի գումարի վճարման պայմանաժամերն որոշել կարելի չեղաւ, որովհետև վէրքերը շատ թարմ էին տակաւին և ստույգութիւնն ու որք չէին կրնար դրական գետնի վրա հաստատուն չէնք մը հիմնել: Այդ ահուկի գումարի -- 800 միլիոն ֆրանկ -- հմայքին տակ բաւական ժամանակ Քրանսայի ժողովուրդն ու դահլիճներու օրօրեացան անուշ երազներով և աւերելալ նահանգներու վերաշինութեան համար ծախսեցին մօտ 100 միլիոն, ի հաշիւ Գերմանիոյ... *Le boche payera!*... Պետական հաշւեցոյցի բացի ալ կանցնէին Գերմանիոյ տարիքի հաշուին, փոխանակ Անգլիոյ նման իրական տարիքով հաւասարակշիւտու դասն: Այս անհաշիւ լաւատեսութեան պատճառաւ էր, որ այնչափ դանօրէն տուժեց Ֆրանսան 1926-ի Ֆրանկի տաղանայի օրերուն:

1924-ին գումարեւցաւ պարտքերու կարգադրման Յանձնաժողովը: Ամերիկացի զօրավար Դօրսի նախագահութեամբ: Այս յանձնաժողովը պարտատուց և Գերմանիոյ պարտադրեց այսպէս կոչուած Դօրսի ծրագիրը, որու գործադրութիւնն սկսաւ 1924 սեպտ. 1-էն:

Ըստ այս ծրագրին Գերմանիա պիտի վճարէր տարեկան մէկ ու կէս միլիոն ոսկի մարք հնչուն դրամով

և մէկ միլիոնի արժէքով ալ այլ և այլ սպարանքներ, պայմանաւ, որ այդ գումարն աւելնար յատաճիկային. եթէ Դաշնակիցները վերահաս ըլլային թէ Գերմանիոյ վճարման կարողութիւնը բարոքած է: Դօրսի յանձնաժողովին իրաւունք չունէր, սակայն, որոշելու, թէ որչափ ժամանակ պէտք է վճարէ Գերմանիա այդ տարեկանը, որ կը ներկայացնէր հազիւ 2% մը վերոյիշուալ 132 միլիոն գումարէն, առանց գլխավճարի:

Գերմանիոյ երկաթուղիներու, մաքսի, ոգելից ըմպելիներու, շաքարի և այլն տուրքերը դրւած էին պահանջատէրերու հակակշիւն տակ իբր երաշխաւորութիւն, բայց որովհետև պարտքի ընդհանուր գումարն որոշուած չէր, Դաշնակիցները չէին կրնար վաճառականացնել դասը, պարտաթղթեր հրատարակ հանելով. տարիքը կը մնար քաղաքական տալիք, պետութենէ պետութիւն և կարելի չէր օգտագործել դայն սակարաններու միջոցաւ: Մինչոյն ժամանակ Դաշնակիցներու ներքին հրապարակներուն անհաճոյ էր ապրանք ստանալը, և նամանաւանդ Անգլիա կը դժգոհէր Գերմանիոյ հայթայթած ածուխի համար, որ կը նւազեցնէր իր արտաճութիւնը:

Մինչոյն ժամանակ Դաշնակիցներու ներքին հրապարակներուն անհաճոյ էր ապրանք ստանալը, և նամանաւանդ Անգլիա կը դժգոհէր Գերմանիոյ հայթայթած ածուխի համար, որ կը նւազեցնէր իր արտաճութիւնը:

Այս անպատեհութեանց վերջ մը դնելու և Գերմանիոյ ընդհանուր պարտքի գումարն որոշելու համար շահագրգռեալ պետութիւնները -- Ֆրանսա, Գերմանիա, Անգլիա, Բելգիա, Իտալիա և Ճապոնսա -- մասնազէտներու յանձնաժողով մը գումարեցին Փարիզի մէջ, Ամերիկայի ներկայացուցիչ Օրն Դ. Երնդի նախագահութեամբ, ներկայ տարալ պետութիւնները մէջ, Ամերիկայի ներկայացուցիչ Օրն Դ. Երնդի նախագահութեամբ, ներկայ տարալ պետութիւնները մէջ, Այս յանձնաժողովի անդամներ անկախ էին, այսինքն անոնց որոշումը պարտապէր չէր պետութեանց համար, բայց առաջին իսկ օրէն բանակցութիւնները տեղի ունեցան կառավարութեանց հսկողութեան տակ և անոնց թելադրանքներով: Եւ այսպէ՛ս՝ չորս ամսաւ յամար և դժւար աշխատանքէ վերջ պատրաստեցաւ Երնդի ծրագիրը, որ ներկայացուցաւ պետութեանց իբր ամբողջութիւն մը նոյնութեամբ վաւերացելու կամ մերժելու համար:

Իսպաժութիւն ևն Դօրսի և Երնդի ծրագիրներու տարբերութիւններ. ժամանակի և պարագաներու ազդեցութեան տակ մեծապէս թէթեցած են Դօրսի ծրագրին խտուրթիւնները: Այսպէ՛ս՝ 132 միլիոն ոսկի մարիկ ցնորական գումարը փոխուած է 37 միլիոնի. մինչդեռ Դօրսի ծրագիրը վճարելի նւազագոյն գումարները որոշած էր, Երնդի ծրագիրը որոշած է առաւելագոյն-

ները։ Չնշված են այնպիսի երաշխաւորութիւնները, բացի երկաթուղիներու հասոյթէն և, ինչ որ կարեւորագոյնն է Գերմանիոյ համար, Հոկտոսեան նահանգներու պարպումը յանձնարարած է վերաայի դաշնագրին որոշած պայմանաժամէն ստաջ։ Փոխարինարար՝ Գորտի ծրարը որոշած մէկ միլիառ մարկ ապրանքով վճարելի գումարը գիղշած է 750 միլիոնի, որ հետզհետէ պակսելով պիտի յսնդի 300 միլիոնի, տասներորդ է վերջին տարին — 1940 թւին։

Որոշած 37 միլիառ մարկի գումարը — որ հաւասար է 225 միլիառ ֆրանկի — պիտի վճարուի 5%-ով, 50 տարուան մէջ։ Այդ պայմանաժամը բաժնուած է երկու որոշ շրջաններու՝ առաջինը 37 տարի, այսինքն մինչև 1966 թւականը, և երկրորդը 22 տարի, 1966-էն մինչև 1988։

Առաջին շրջանի տարեվճարները կը գոցեն թէ՛ Դաշնակիցներու վճարելիք տարեվճարները Ամերիկային և Անգլիային — միջբաշնակցային պարտքեր կոչւած — և թէ՛ վերաշինութեան յատկացւած գումարները։ Միջին գումարն է 1988-8 միլիոն մարկ (սկսելով 1685 միլիոնէն կը հասնին մինչև 2129 միլիոնի), որուն կաւելնան Գորտի ծրարը պարտադրանքի ժամանակ Գերմանիոյ փոխ տրւած գումարի (Գորտի փոխտուութեան կոչւած) սողկոսը և գլխավորապէս իբր 62 միլիոն, և կը ստացուի 2050,6 միլիոն Ռայխմարկ ոսկերգում, որ հաւասար է կըր թւով 12 և կէս միլիառ ֆրանսական ֆրանկի։

Երկրորդ շրջանի 22 տարիներուն, երբ այլևս Գերմանիա վճարած պիտի ըլլայ վերաշինական հաշտոյ որոշած գումարը, տարեվճարները պիտի գոցեն միայն Դաշնակիցներու պարտքն Ամերիկային․ սկսելով 1711,3 միլիոնէն կը հասնեն 897,8 միլիոնի։

Այսպէս՝ Գերմանիոյ վճարելիք գումարներու մեծ մասը Դաշնակիցներու ձեռամբ պիտի երթայ Ամերիկային և նախատեսուած է, որ եթէ պատահի որ յառաջիկային Ամերիկա գեղջէ իր պահանջները Դաշնակիցներէն, Գերմանիա պիտի օգտուի զեղջի երկու-երրորդէն առաջին շրջանին և մարդուութենէն՝ երկրորդ շրջանին։

Այս տարեվճարներու գումարներն ալ բաժնուած են երկու որոշ տեսակներու։ 660 միլիոն մարկ վճարելի է անպայման կերպով, իսկ մնացորդին համար եթէ Գերմանիա չկարողանայ օտար դրամ հայթայթել երկրիս մէջ, առանց մարկի հաստատուն գինի վտանգելու, իրաւունք ունի պայմանաժամի երկարում մը — մօրատօրիօժ — պահանջել, որ մինչև 3 տարի կրնայ տեւել։

Ըստ Սպայի մէջ որոշած սակին, Գերմանիոյ վճարելիքները կը բաժնուի Դաշնակիցներուն մէջ այսպէս։ 5։5 Ֆրանսային, 23։0 Մեծն Բրիտանիոյ, 10։4 Իտալիոյ, 5։0 Յուգոսլաւիոյ, 4։5 Բելգիոյ, 3։0 Զապոնի, Պորտուգալի, Ռումանիոյ և Յունաստանի։

Ըստ այս սակի, Ֆրանսայի բաժինը կը մնայ, Ամերիկայի և Անգլիոյ ունեցած պարտքերուն տարեվճարները գեղջիէ յետոյ մօտ 500 միլիոն մարկի (երեք միլիառ ֆրանկ) տարեվճար մը, որ կը ներկայացնէ 50 միլիառ ֆրանկի դրամադուլի մը և որովհետեւ այդ կէս միլիառ մարկը Ֆրանսային յատկացւած է անպայմանօրէն վճարելի մասէն, Ֆրանսա պիտի կրնայ անմիջապէս օգտագործել այդ դրամադուլերը, զերմանական

պարտաթղթեր հրապարակ հանելով․ այսպիսով իր պետական հաշուեցոյցէն կը զեղջի տարեկան մօտ երեք միլիառ ֆրանկի տուգու։

Երեզի ծրարը պարտադրած յանձնառութեանց գործադրութեան համար նախատեսուած է «Միջպագային կարգադրութեանց Դրամատան» մը հաստատութիւնը։ Այդ դրամատունն է, որ պիտի դանձէ Գերմանիոյ պարտքերը, բաժնէ դանոնք Դաշնակիցներուն մէջ, հայթայթէ սէտք եղած օտար դրամները և այլն։ Ան պիտի կրնայ մինչև իսկ, ի հարկին, վարկ բանալ Գերմանիոյ, նոր շուկաներ ապահովել անոր ապրանքներու և մօրատօրիօժի պահուն որոշել երկարաժաման պայմանաժամը ետըն։

Այդ դրամատան դրամադուլի պիտի կադմէ 100 միլիոն դուլարի գումար մը կամ անոր համագոր արժէքը, մէկ-քաւորդը կանիտի վճարելի․ վարչութեան պիտի անդամակցին վերոյիշեալ եօթ պետութեանց կեդրոնական դրամատուններու նախագահները մէկ մէկ օչնականով և ինը անգամ չէզոք պետութիւններէ, ընդամենը առ առաւելն 25 անգամ։

Կարելի է նախատեսել թէ ի՞նչ հակայական դուժարներ պիտի փոխադրեն այս դրամատան միջոցաւ երկրէ երկիր և ի՞նչ դեր կրնայ խաղալ նման համագոյցային, կամ աւելի ճիշտ, ապագային բնայթ ունեցող եւրոպական հաստատութիւն մը։

Երեզի Յանձնաժողովի անդամները ամկայս մասնագետներ էին, ինչպէս ըսինք, և այդ պատճառաւ ալ մէկ կողմ ձգւած էին քաղաքական հարցերը։ Այդ խրնդիրներու կարգադրման և, մասնաւոր, Հոկտոսեան նահանգներու պարպումի մանրամասնութիւնները որոշելու, մէկ խօսքով Երեզի ծրարը պատճառապէս վաւերացնելու համար էր, որ մեծ պետութիւնները խորհրդաժողով դրամարեցին օգտուտս 5-ին Նոյնամայի մայրաքաղաքին մէջ, մասնակցութեամբ Յունաստանի, Ռումանիոյ, Լեհաստանի, Չեխոսլովակիոյ և Եուզոսլաւիոյ ներկայացուցիչներուն։

Երեզի ծրարը պատրաստութեան ժամանակ շատ մը վճարին հարցեր ծագեցան այլևայլ խնդիրներու կարգադրման պարագային։ Պահանջաւորները ստիպեցան ահազին գեղջեր ընել և մրցման մէջ էին ըստ կարելոյն նազ գոհոգութեամբ ապատելու համար եւրոպական մասնագէտները անկախօրէն կը յայտնէին իրենց կարծիքները, յստակօրէն տեսնելով իրականութիւնը։ Միևնոյնը չեղաւ պատկերը Լահէյի մէջ։ Հոն հաւաքւած գերանագէտները անկախ անհատներ չեն և լաւ դիւանագէտ ըլլալու համար պէտք է վարժ ըլլան դիւանագիտական արեւօտին․ քաղաքական անձնաւորութիւններ իրենց ամէն խօսքին ու շարժումները պէտք է յարմարցնեն իրենց ընտրողներու կամքին, թէև յաճախ համաձայն չըլլան իրենց անձնական գաղափարներուն։

Նախապէս Գերմանիայէն կը պահանջուէր երեք միլիառի տարեվճարումը, որու անպայմանօրէն վճարելի մասէն Անգլիոյ բաժին հանւած էր 300 միլիոն․ երբ տեսնեցաւ թէ Գերմանիա չի կրնար վճարել, այդ դրամարը գեղջեցաւ 2200 միլիոնի և ամէն դաշնակից նազեցեոց իր պահանջը, և Անգլիոյ բաժին մնաց 100 միլիոն մարկ — 45 միլիոն Անգլիոյ և 55 միլիոն գաղ-

Թապառուի թեանց (տոմիխիոններու) համար: Երբ աւելի վերջը այդ 2200 միլիոնն ալ գեղջեցաւ 2050-ի, անգլիացի պատերազմներն ընդունեցին, որ Անգլիոյ բաժին մնացած 45 միլիոն մարկը ջնջել բոլորովին, քանի որ Անգլիա անմիջական վերաշինութեան պահանջ չունի և իր Ամերիկայի տարիքն ալ գերմանական մնացեալ վճարումներով կը զոցէր ամբողջովին: Խնչ է 45-48 միլիոն մարկի գումարը Անգլիոյ պետական հաշվեցոյցին բաղդատմամբ, որ 100 միլիոն Փրանկ է: Ասոր հակառակ, սակայն, Անգլիոյ նախորդ պահպանողական կառավարութիւնը որոշ վերապահումներ ըրաւ: Երնդի ծրագրի վերաբերմամբ և անոր յաջորդող աշխատատրական դահլիճը ալ աւելի շեշտեց այդ վերապահումները: Ելմասկան նախարար Մետորնը յայտարարեց Լահէյի մէջ, որ Անգլիայէն շատ աւելի զինդութիւններ պահանջած էր, քան որ կարելի էր և դրաւ Երնդի ծրագրի վերաբնութեան առաջարկը: Երկար ու տագնապակից սակարկութիւններէ ետք Իսպանիացիներ ստիպւած եղան անգլիական պահանջներու գրեթէ 80 տոկոսը բաւարարել և այդ ձևով փրկել Երնդի ծրագիրը:

Ինչպէս գիտեն ընթերցողները, Յրանսայի տալիքներ ալ Ամերիկայի և Անգլիոյ կարողաբար էին Մէլլըն-Բերանտէ և Կայո-Չըրչը համաձայնաբերով, որոնք վաւերացեցան Փրանսական խորհրդարանէն յուլիս 21-ին և 26-ին: Անգլիա և Իտալիա իրենց պարտքերն արդէն շատոնց կարգադրած էին Ամերիկայի հետ և այսպիսով զինադադարէն 11 տարի վերջն է միայն, որ մեծ պատերազմի տնտեսական մասը հաշիւարդարի մը կը յանգի վերջնապէս:

Փրանսական պարտքերու համաձայնութեան հակառակ էին ձախարհումն 292 երեսփոխաններ 300-ի դէմ. անոնք կը պահանջէին անպատճառ Փրանսայի վճարումները ստորապատել Գերմանիոյ վճարումներուն, այսինքն պայման դնել, որ եթէ Գերմանիա դարձի վճարելէ, իրենք ալ չվճարեն Անգլիոյ և Ամերիկայի:

Պահանջատէրերը բնականաբար չէին կրնար ընդունիլ պայմանաւոր յանձնառութիւն մը, մանաւանդ որ Մէլլըն-Բերանտէ բանակցութեանց միջոցին Ամերիկա գրեթէ կիտակն զեղջած էր իր պահանջը և մնացորդը կը ներկայացնէր միայն սպրանքներու փոխարէն կնքած փոխառութիւնները:

Փրանսայի չափաւոր տարբերուն համար անըմբռնելի էր, որ Փրանսա դժէր իր ստորագրութիւնը, քանի որ այդ բոլոր փոխառութիւնները կնքած էին խորհրդարանի հաւանութեամբ և կը տեսնէին, թէ ինչ ահագին ելմասկան տաղանակի պիտի մատուէն և երկիրը մերժման պարագային, քանի որ իբր առաջին հետեանք՝ պիտի ստիպուէին անմիջապէս Ամերիկային վճարել տասը միլիոն Փրանք, իբր փոխարէնը 1919 օգոստոս 1-ին տասը տարի պայմանաժամով գնւած սպրանքներու:

Կայո, որ իբր ելմասկան նախարար ուղղակի մասնակցած էր Անգլիոյ պարտքի կարգադրման բանակցութեանց, յիշեցուց խորհրդարանին, թէ երկրի մը ամենամեծ հարստութիւնն իր վարկն է և եթէ պետութիւն մը նախանձանդիւր է իր վարկին, պէտք է վճար

մինչև իսկ իր ապուշութիւնները: Վերջնական է արգեօք Երնդի ծրագիրը և 60 տարի անընդհատ պիտի գործարարուին անոր պայմանները: Հարցում մըն է այս, որուն պատասխանելը շատ հեշտ չէ սպահովարար:

Ըստ գերման տնտեսագէտներու՝ Գերմանիոյ տարեկան արտադրութեան դումարը 60 միլիոն մարք է մօտաւորապէս և Երնդի ծրագիրը երկու միլիոն տարեվճարը հազիւ 2% կը ներկայացնէ այդ ընդհանուր արտադրութեան, բայց խնդիրը այդ դումարը երկրէն դուրս հանելուն վրա է: Շատ հեշտ պիտի ըլլար, եթէ այդ տալիքը ներքին տալիք մը ըլլար և մարքով վճարելի և կամ Իսպանիացիներն ընդունէին ամբողջովին կամ մեծ մասամբ սպրանք ստանալ անոր փոխարէն: Խնդիրը կը դժարանայ, երբ 10 տարի յետոյ պէտք պիտի ըլլայ այդ դումարն ամբողջութեամբ օտար դրամով հատուցանել. 1924-էն 1927 Գերմանիա Իօրսի ծրագիրը դործարդել կարողանալու համար ստիպեցաւ արտաքին փոխառութիւններ կնքել և 1927 հոկտեմբերին Կասսել կը գրէր «Financial News» անգլիական թերթին մէջ, «Իօրսի ծրագրին անդործածելի» վերնագրին տակ. «Ֆոփապագեցանք թունի կերպով գերմանական դրամագլխի հոսանք մը ստեղծել դէպի արտասահման, բայց ելմասկան իրականութիւնն աւելի զօրաւոր էր և այդ հոսանքն հակառակ ուղղութեամբ շարժեցաւ, այսինքն՝ տալիքը վճարեցինք նոր փոխառութիւն կնքելով»:

Որպէսզի Գերմանիա կարողանայ երկրէն դուրս հանել տարեկան մօտ տասերեք միլիոն Փրանք, պէտք է իր սպրանքի արտածութիւններն այդչափով աւելի ըլլան իր ներածութիւններէն, կամ արտասահմանէն այդչափ տոկոս ստանայ, կամ զօտաշընդիկներ իր երկիրն այդչափ օտար դրամ մտցնեն և այլն և այլն:

Առայժմ այդ հաւանականութիւններէն և ոչ մին կայ. ընդհակառակը՝ արհեստագործեալ սպրանքներու արտադրութիւնը շատցնելու համար պէտք է արտասահմանէն հում նիւթ ներածել միևնույն համեմատութեամբ: Եթէ այդ արտադրութիւնն աւելցի իսկ, պէտք է յաջողիլ բաւական փաճն զինով տալ, որպէսզի կարելի ըլլայ ծախել գանոնք արտասահմանեան հրապարակներու վրա. և պէտք չի մոռնալ, թէ աւելի փաճն կարողանալ ծախելու համար ալ պէտք է զեղջել գործաւորներու օրալարձը... Կարելի է այսպէս պատերազմի զոհողութեանց մեծագոյն բաժինը ընչպսակաւորուն կրել տալէ յետոյ Ամերիկայի պահանջներու վճարումներն ալ եւրոպացի բանուորին շաղկն հանել...

Ապահովարար իրաւացի են այն յոռետեսները, որ կը խորհն թէ 10 տարի շրջրած նորէն պիտի գումարաւին ոչ թէ մէկ ալ քանի մը յանձնաժողովներ փոխելու և սրբաբերու ոչ միայն այս ծրագիրն, այլ նոյնինքն վերստի մայր դաշնագիրն և իր արբանեակները:

Ամերիկա պիտի ստիպուի բանալ Եւրոպայի տալիքներու մայր տոմարն, երբ մայմին առնէ դեռ սաղմային վիճակի մէջ գտնուող Եւրոպայի Միացեալ Նահանգներու զաղափարը, որ ճակատագրականորէն պիտի իրականանայ վաղ թէ ուշ, եթէ Եւրոպայի առաջնորդները չեն ուզեր, որ հին աշխարհը ամերիկեան դալթալարի մը վերածուի վերջի վերջոյ: Մ. ՏէրօքիճէԲէԱն

Զ Տ ՈՒ Մ

Սոյն թիւի վարմանը սեղի ունեցած կոմունիստական կուսակցութեան Համամիութենական 16րդ խորհրդա-ժողովը որոշուց ամենախիստ ստուգման ենթարկել թէ խորհրդային վարչական մեքենան և թէ կուսակցական շարքերը: Զոման նպատակն է, ինչպէս առած է միութենական բանդիւզտեսչութեան հրահանգի մէջ, «զտել խորհրդային մեքենան ալլաւերած, խորհրդային օրէնքներն ազաւորող տարրերից, կուլակին և նկարմանին մերձեցող ու նրանց հետ հաշտող տարրերից, ա՛յն տարրերից, որոնք խանգարում են քաշքուկները դէմ մղող մեր պայքարը, պաշտպանում՝, քոպրկում են այդ քաշքուկները, մեծամտօրէն, շինովի-կարար և բիւրօկրատար բն վերաբերում աշխատաւորների կենսական կարիքներին. մեքենան պէտք է գտել զեղծարարներից, կաշտակերներից, սարտափանողներից և վնասարարներից», և միւս կողմից՝ կուսակցութիւնը մաքրել անհարադատ տարրերից, միւս ժամանակ «կենտրոնացած կրակ բանալ ալ թեքման և ալ աղաւաղումների թմամարացեալ արտայայտութիւնների վրա, մեր կուսակցութեան լենինեան ամբարկուզի կենսագործման նպատակով, մեր առաջ ծառայած դժգոհութիւնների յաղթահարման, մեր երկրում սոցիալիզմի կառուցման յաղթանակի համար» («Սորհրդ. Հայաստան», № 144, 151):

Զոմուք սկսեց, և ահա «Պրաւդան» իր օգոստոս 10-ի խմբագրականով գտնուեց է, որ խորհրդային մեքենայի դոման աշխատանքները տարւում են անբաւարար: Կուսակցութեան պաշտօնաթերթը զժգոհութիւն է յայտնում, և որ արհեստակցական միութիւնները, խորհուրդները և կուսակցակիւրուութիւնները հարկ եղած ուշադրութեան չեն արժանացնում գոման դործը և ստուգումն այն ձևով են տանում, որ շատ անգամ այն սպառնութիւնն է ստացւում, թէ նա ուղղուած է անխտր բոլոր պաշտօնեաների դէմ (ի հարկէ, անկուսակցական): «Պրաւդան» մտահոգած է նաև այն բանով, թէ գուսածների տեղ ո՞ւմ պէտք է առաջ քաշել և ի՞նչպիսի տարրերով փոխարինել: Վերջում հրահանգում է կուսակցական կազմակերպութիւններին ամբողջապէս իրենց վրա վերցնել գոման և փոխարինման աշխատանքի ղեկավարութիւնը:

Բոլոր ղեկավար մարմիններն էլ թելադրում են ջանալ ամենալայն շափերով գոման աշխատանքին մասնակից դարձնել գոմածները: Սակայն, «Պրաւդա»յի ասելով, նման ժողովներն անցնում են ճշտաւ թոյլ, բացակայում է համարձակ և վճռական քննադատութիւնը: Դէպքեր են եղած, երբ քննադատները ենթարկւել են ամենամանր հայածանքի: Այլ կերպ էլ չի կարող լինել, քանի որ խորհրդային հիմնարկութիւնները

բոլոր բոլոր պատասխանատու պաշտօնները կուսակցականներն են վարում, որոնց և վերապահուած է անկուսակցականների ու ստորադրեալների նկատմամբ գործադրել ամէն զմահահոյք ու կամայականութիւն: Վերջապէս, չէ՞ որ նրանց ձեռքին գտնուեց է հցորագոյն զէնքը՝ մեղադրել անկուսակցականին, որպէս հակայեղափոխական և օտար դրամատէրերի դործակալ ու յանձնել Զեկայի վայրագութիւններին...

Տարիուկէս առաջ էր, որ խորհրդային աշխարհում սկսեց, այսպէս կոչւած, «ինքնաքննադատութիւն» դաւելալը: Այդ ճանապարհով էր, որ փորձեցին բուժել խորհրդային վարչական մեքենայի բոլոր խոցերն ու բացերը: Որքան էլ որ գուժեշտական լինէր այն, բայց և այնպէս ինքնաքննադատութիւնն այնպիսի աշխարհակութիւններ մերկացրեց, որ նոյնիսկ իրենք՝ կոմունիստները սարսուցին: Մասաւանդ, երբ պարզեց, որ այդ դարձելութեան գլխաւոր հերոսները կուսակցականներն են: Զոման նոր «կամայական» ապացուցանում է, որ ինքնաքննադատութիւնն, իբր, որ գաւէշտ էր և այս մէկ տարւայ ընթացքում ոչինչ չի փոխել: Լսենք, թէ ինչպէս, այն յայտարարութիւնը, որ արել է Միութեանական Աշխօղկոմատի կոյնդիայի անդամ ընդ. Մարկուք ստուգման աշխատանքների ընթացքին: Նրա ասելով, ժողովմատում գոյութիւն ունեցող թերութիւնների պատասխանատուն ոչ թէ իրենք են, այլ այն վարչակազմ ձևը, որ տիրում է իրենց մօտ («Իդէալիստիկ» 9 օգոստոս):

Ի հարկէ, Մոսկւայի հրահանգը ամենայն հաւատարմութեամբ ու ամենաեռանդուն ձևով դործադրում են հայ կոմունիստները: Կարծէք թէ մինչև այժմ եղած հալածանքներն ու ճնշումները քիչ էին և ահա սկսել է մի նոր արշաւազը անկուսակցական աշխատաւորութեան դէմ: Այս անգամ էլ դաշնակցական մղձաձանջը խանգարում է բոլշեիկների հանգիստը, և նրանք գոման ճանապարհով փորձում են վերջնականապէս պետական մեքենայից քարմատախել անել ազգայնական տրամադրութիւնները: Որքան էլ որ 16րդ խորհրդաժողովը յայտարարի, թէ «գոման ժամանակ պէտք է ի նկատման և ո՞ւմ միայն պաշտօնեայի դասակարգային ծաղուձը, այլև գլխաւորաբար նրա աշխատանքի որակը», մեղ համար այդ մաքրագործման նպատակը պարզ է: Բոլշեիկները ձգտում են «կուսակցականացնել» խորհրդային ողջ մեքենան և ընդմիջառ ապահովել տիրող խմբակցութեան թիկունքը: Վաղուց է ծանօթ բոլշեիկեան նշանաբանը, ուր ասուած է՝ «ով մեզ հետ չէ, նա մեր դէմ է»... Պարզ է, որ այս անգամ էլ ստուգող լինելու է բարեխիղճ ու ազնիւ անկուսակցական պաշտօնեան: Իսկ թէ ի՞նչպիսի տիպ է լինելու նրան փոխարինող

կուսակցականը, միայն Ալլահը գիտէ :

Այսօր աւելի քան երբ և է Ստալինին անհրաժեշտ է կուսակցութեան և խորհրդային մեքենայի գտումը : Եւ բնաւ պատահական երևոյթ չէ՛, որ այդ երկու գտումները կատարուած են միաժամանակ : Բուն պատճառը պէտք է որոնել ներկուսակցական այն պայքարի մէջ, որը գնալով աւելի ու աւելի սպառնական կերպարանք է առնում : Ճիշտ է, այսօրայն աջ ընդդէմադրութիւնը տրոցկիստական ձախ պայքարի աղմուկը չունի, սակայն, աջ թեքումն աւելի է խորացած ու տարածւած և աւելի քան լուրջ վտանգ է ներկայացնում կուսակցութեան միասնականութեան պահպանմանը : Ապացոյց, Բուխարինի անկումը՝ այն Բուխարինի, որին համարում էին «Նոկտեմբերեան յեղափոխութեան գաւակ» և որը, Լենինից յետոյ, ընդունուած էր որպէս բուլշեփեան առաջին տեսաբանը :

Բուլշեփեան կուսակցութեան ծոցում ներկուսակցական պայքարն արդէն քրոնիկական բնոյթ ունի և կրծում է իր իսկ մարմինը : Իշխանութիւնը ձեռք ձգելու օրից իսկ սկսել է այդ պայքարը, որի տարբեր ձևի արտայայտութիւններն եկան յանդեցին տրոցկիական լայնածաւալ շարժմանը : Բացի աթոռի կուրց, տրոցկիական շարժման էութիւնը ընտրուած էր այն դժգոհութեամբ, որ ստանշացու կուսակցութեան շարքերում ընդդէմ Ստալինի «մեկը» քաղաքականութեան գիղի նկատմամբ և մէկ երկրում սոցիալիզմ կառուցելու տեսակէտի : Պայքար գիղի դէմ, երկրի անմիջական ճարտարաբանացում և համաշխարհային յեղափոխութիւն, — ա՜նա ձախերի գլխաւոր նշանաբանները :

Ստալինի քիչիկ յաջող և խորամանկ մեքենայութիւնները ջլատեցին ու ջախջախեցին Տրոցկու բաւականին հզոր բանակը : Թէև բոլոր դժգոհները, նոյնիսկ Տրոցկու դադափարներին հակառակ, համախմբեցին ձախ ընդդէմադիրներին շուրջ, բայց և այնպէս խորհրդային հասարակական կարծիքը Ստալինի կողմն էր : Ժողովուրդը երկու շարիքներից ընտրեց փոքրադոնը, և Ստալինը յաղթանակեց : Սակայն, յանուն սոցիալիզմի և Լենինի պայքարող Ստալինը չէր կարող մնալ երկրի տնտեսական ու քաղաքական իրական շահերի թելադրանքի սահմաններում : Տրոցկուն տապալելուց յետոյ, կուսակցութեան դժգոհ տարրերին ընդառաջ դնալու դիտումով և մէկ երկրում սոցիալիզմ կառուցանելու յամառութեամբ տարած՝ նա ընդգրկեց այնպիսի մէկ քաղաքականութիւն, որը հիմնականում ոնչով չի տարբերում տրոցկիականութիւնից : Գիւղում ձեռնարկեց հաւաքական տնտեսութիւնների կազմակերպում, քաղաքում՝ խոշոր շախիբով ճարտարաբանացում, աւելի արեւ զատակարգային պայքար, նորից

ձեռնամուկ եղան բունի միջոցների, և սկսեց խիստ հալածանք բոլոր ասպարէզներում :

Բնականօրէն, նման միջոցներն ուժեղ հարած հասցրին արանց այն էլ խորհրդային խախտու տնտեսութեանը և աւելի վատթարացրին ժողովրդի կացութիւնը : Այդ գրութիւնն արտաքին քաղաքականութեան մէջ էլ բարդութիւններ առաջացրեց՝ նորանոր պարտութիւնների մատնելով խորհրդային զիւանազիտութիւնը : Ստալինի այս քաղաքականութեան դէմ էր, որ ծառայեց կուսակցութեան գիտակից տարրերը և այս անգամ ընդդէմադրութիւնն սկսեց աջից : Աջերի հիմնական պահանջն է վերջ տալ գիւղում տարւող կործանարար քաղաքականութեան, հնարաւորութիւն տալ գիւղատնտեսութեան աւելի ազատ զարգացման, ձեռք ջաշել բունի միջոցներով հաւաքական տնտեսութիւններ ստեղծելու ցնորքից, մեղմացնել երկրի ճարտարաբանացման թափը և շատ չոգեւորել զատակարգային պայքարի սրումով :

Այլ ընդդէմադրութիւնը որքան որ իր պահանջներով է տարբերում տրոցկիականութիւնից, նոյնքան է՛ պայքարի ձևերով : Այժերը Ստալինի դէմ թղթէ սուր ճածելու Տրոցկու թեթևութիւնը չունեցան : Երանց պայքարը վտանգաւոր է իր անտեսանելիութեամբ : Տրոցկու դառն փորձը բաւական էր, որպէսզի նոր ընդդէմադիրներն այլևս չտարւէին դատարկ ճառերով ու միախնդային կոյրիներով : Գործնական քաղաքականութեան մէջ է, որ արտայայտուած է աջերի պայքարը, մանաւանդ, տնտեսական ճիւղերում : Ա՜նա թէ ինչու այդքան փրփրած ու մտահոգ են ստալինականները :

Անկասկած, ստալինեան բռնակալութեան ճիրաններում զալարող ժողովուրդը չէր կարող խանդավառութեամբ շընդունել աջերի առաջադրումները : Առանձնապէս, համակրանքի նշաններ էր յայտնաբերում խորհրդային պաշտօնէութիւնը, որն անմիջականօրէն կապած է խորհրդային տնտեսական կառուցածքին և ամէն վայրկեան զոյւմ ու տեսնում է կուսակցութեան այսօրայն պաշտօնական քաղաքականութեան յոռի արդիւնքները : Ահաւասիկ, այս տարրն է, որի վրա գլխաւորաբար յենուած է աջ ընդդէմադիր հոսանքը : Եւ այս բանը չէր կարող վրիպել խորամանկ վրացու տեսողութեան սահմաններից : Այս բացատրութեամբ է, որ պէտք է բանալ կուսակցութեան շարքերում և խորհրդային վարչական մեքենայում ուժգնօրէն տարւող գտման փակագծերը :

Այլապէս, ծիծաղելի է գտնումով դարձանել այն, ինչ որ հնարաւոր է բուժել միայն վարչաձևի փոփոխութեամբ :

ԱՇՈՏ-ԱՐՄՐՈՒՆԻ

ԼԻՄԱՆ ՖՈՆ ԶԱՆՏԵՐՍ

Օգոստոս 24-ին, Միւնիխի մէջ մեռաւ մարդ մը, որուն գործունէութիւնը ճակատադրական դեր կատարած է Թիւրքիոյ ժամանակակից պատմութեան վրա:

Արդարեւ, Լիման Ֆոն Չանտէրսի առաջնութեան հետ կը սկսի Թիւրքիոյ նորագոյն շրջափոխութիւնը, որ յանգեցաւ քեմալականութեան: Առանց այդ առաջնութեան (1913), ապահովաբար տարբեր ընթացք պիտի առնէին դէպքերը Մօսուսը Արևելքի մէջ: Գոնէ Թիւրքիան մասնակցած չլիտի ըլլար Մեծ Պատերազմին. կամ պիտի մասնակցէր բոլորովին հակառակ ուղղութեամբ...

Թողո՞ւնք ենթադրութիւնները, և քրքրենք Լիման Ֆոն Չանտէրսի գաղափարները, քաղելով իր իսկ Յիշատակներէն: Եւ այս՝ ոչ թէ պատմութիւն գրելու, այլ կարգ մը պատմական իրողութիւններ լուսարանելու համար:

* * *

«Հինը տարի Թիւրքիոյ մէջ» գրքով (1923), Զանտէրս փառա կը պատմէ թէ 1913 յունիս 15-ին էր որ, զինքը հրաւիրեցին ստանձնելու Թիւրքիոյ գերման զինուորական առաջնութեան պետի պաշտօնը: Այդ հրահրելին հետ, Վիլհելմ կայսեր սեղանին վրա կը գտնէր Պոլսոյ գերման դեսպան պ. Վանկէնհայմի մէկ հեռագիրը, որ կը սահմանէր նոր պաշտօնին նպատակը և տարրոգութիւնը: Բ. Դուռը, «համոզած, որ գերման քաղաքականութիւնը բացէ ի բաց և անկեղծօրէն հակած է դէպի Ասիական Թիւրքիոյ ամբաստանումը», ան հրաժեշտ կը դրոնէր գերմանացի զորավարի մը յանձնել Թիւրք բանակին վարչութիւնը: Այս առթիւ դեսպանը դիտել կուտար թէ՛ գերման զորավարի մը անանումով, հակադրուած պիտի ըլլան անգլիական ազդեցութեանը, որ արձագանքէր: (Անգլիացիները կը վարէին վարչական բարենորոգումները): Միևնոյն ատեն — ի հարկէ, միշտ գաղտնի պահելու պայմանով — Վանկէնհայմ վախ կը յայտնէր, որ եթէ հրահրէր մերժել, Թիւրքիա կրնայ ուրիշ պետութեանց դիմել:

Բանակցութիւնները վեց ամիս քաջաշէնէ յետոյ, 1913 նոյեմբերին կը կնքի զինուորական առաջնութեան պայմանագիրը, Պոլսոյ մէջ: Առաջնութեան անդամներուն թիւը նշանակուած էր 42, որ 1914-ի առաջին վեցամսեային, արդէն բարձրացած էր 70-ի: Իսկ պատերազմի վերջաւորութեան օրերուն, ակնի քան 800 գերման սպաներ կը գործէին Քրքական բանակին մէջ, պատուիրակութեան ձեռքին տակ:

Պատերազմութիւնը Պոլսու կը հասնի 1913 հոկտեմբեր 14-ին. և անմիջապէս գործի կը ձեռնարկէ: Զանտէրս կը նշանակուի հրամանատար Քրքական Ա. զորա-

բանակին, ինչ որ տեղի կուտայ Ռուսիոյ և Անգլիոյ բողոքներուն: Իբրև ճարպիկ դիւանագէտ, Թիւրքերը միջոցը կը գտնեն ձեռքը փրկելու, և դժուարում կուտան թէ գերմանացիներուն և թէ բողոքողներուն՝ մարաշախա և բանակի ընդհանուր քննիչ նշանակելով Զանտէրսը:

Գերման զորավարը Պոլսու հասած օրէն ի վեր ընդհարումներ կուենեայ ինվէրի հետ: Անելի քան տիրաւոր էր ի Թիւրքիոյ կոմիտէին ազդեցութիւնը: Առտու մը պատերազմական նախարար Իզզէթ փառա պաշտօնանկ կըլլայ և ինվէրը նախարար կը դառնայ առանց Սուլթանին գիտութեան: «Այդ առտուն իր սենեակը նստած լրագրի կը կարդար: Յանկարծ թերթը ձգեց ձեռքէն և ըսաւ միակ թիկնապահին. «Թերթը կը դրէ թէ ինվէրը պատերազմական նախարար եղած է. անշուշտ կարելի բան չէ. ինվէրը դեռ շատ երիտասարդ է այդ պաշտօնին համար»: Քանի մը ժամ վերջը, ինվէր Սուլթանին կը ներկայանար իբրև պատերազմական նախարար և զօրավար: Իր աւագ ընկերները շուտով սկսան գանգատիլ թէ իր նոր հանգամանքով, ինվէր հագիւ կը բարեհաճէր ճաննալ զիրենք և անմատչելի դարձաւ: Իսկ երբ, 1914-ի գարնան, ամուսնացաւ կայսերագուն իշխանուհիի մը հետ, որ շատ հարուստ չէր, սկսաւ հետզհետէ իշխանական կենսք մը վարել: Իր բարձր դիրքին հասնելու եղանակէն կարելի է դատել սուլթանին բացարձակ անկարողութիւնը ամենագործ կոմիտէին հանդէպ: Անելի վերջը հասկցայ թէ աւելորդ է գանգատիլ կոմիտէին պատկանող սպայէ մը: Ինվէր իր առաջին պաշտօնական զործերով իսկ ցոյց տուաւ թէ կատէ և կը հարածէ այն սպաները, զորս իր քաղաքական հակառակորդները կը նկատէր: 1914 յունուարէն իսկ, իբր 1100 սպաներ ճամբուեցան, յանկարծ»:

Ուրիշներ բանտարկուած էին պատերազմական նախարարութեան նկուղներուն մէջ, ինչպէս և Անատոլիի խորքերը:

Ի՞նչ վիճակի մէջ էր բանակը ինք.

— «Չորրորդ մէջ, ալքէ անցուցեր էի Տրդ զօրաբաժնին զինուորները, որոնք ողբալի վիճակի մը մէջ կը գտնէին: Սպաները 6-8 ամիսէ ի վեր ոտճիկ չէին ստացած, իսկ զինուորները անխշատակ ժամանակներէ ի վեր: Լաւ չէին կերակուեր և պատուաժամ համազգեստներ ունէին: Շատերուն կողմէնքը կտոր կտոր եղած էին:

«Անելի վերջը, զիս խաբելու համար, մատակարարութեան ճիւղին պետը աճապարանքով նոր հագուստներ հազցնել կուտար իմ քննիչք զինուորներու և

մեկնումէս անմիջապէս յետոյ նորէն ետ կանոնէր: Միջատները կը կրծէին զինւորներուն մարմինը: Զօրանոցները բաղնիք չունէին: Սոսանոցները չափազանց նահապետական էին, անմաքուր և անկարգ: Տիպար խոհանոց մը բերել պիտի տայի Գերմանիայէն, երբ Գ. զօրաբանակին հրամանատարը պատահաբար հատ մը դտաւ Սէլիմի զօրանոցին մէջ, անվթար վիճակի մէջ փաթաթեալ և պահած: Վիլհելմ կայսրը թիւրքերուն նիւրած է եղեր Հինգ տարի առաջ և պատերազմական նախաբարը զրկեր է այդ զօրանոցը, ուր մնացեր է օտարի, սնտուկներու մէջ... Հեծելազօրքին մէջ, ձիերուն վիճակը սարսափելի էր: Մեծ մասը ջոտոտած էին Պալքասեան պատերազմէն ի վեր: Ախուները երեւի վրա ձգած էին: Նոյնպէս հրանդանոցները և վերջապէս ամէն բան»:

Այս աւերակներուն մէջ է որ, զերմանացիները կը ձեռնարկեն օսմանեան բանակին վերակազմութեան, այլ մանաւանդ զայն կը պատրաստեն յառաջիկայ զօրաշարժին և պատերազմին համար, ինչպէս նախատեսած էր առաջին օրէն իսկ, Վանկէնհայմի հետազօրով:

***

Այսպէս, ուրեմն, զերմանական պատերազմութիւնը կը ձեռնարկէ հիմնովին վերակազմելու օսմանեան բանակը: 1914 օգոստոսի առաջին օրերուն, Յոն Զանտէրս զերմանական ղեկավարատուն կը հրաւիրէ, ուր կը գտնէր նաև էնվէր: Այնտեղ կը պարզեն թիւրքերի մը կնքելու ծրագրին և իր կարծիքը կը հարցնեն զերմանական պատերազմութիւնը օգտագործելու մասին, եթէ թիւրքի մասնակցի պատերազմին: Զանտէրս դիտել կուտայ թէ՛ համաձայն պայմանագրի, իրենց ստիպած են Գերմանիա գտնաւ, եթէ իրենց երկիրը եւրոպական պատերազմի մը բունած ըլլայ: Դեպքանը լուսարանութիւններ կուտայ և այն ատեն Զանտէրս կը յայտարարէ թէ, պատերազմի պարագային, զերման սպաները պէտք է այնպիսի պաշտօններ տանան, որ իրական առդեցութիւն մը սպահովէ իրենց՝ պատերազմի ընթացքին վրա: Եւ անմիջապէս ճիշտ այդ իմաստով ալ ու Փրանսերէն լեզուով կը խրճրազօրէ գաղտնի դաշնագրին համապատասխան հատածը:

Զանտէրս իր դրբին մէջ միշտ կը ճգնի սպացուցանել թէ զինւորական պատերազմութիւնը երբեք տեղեկութիւն չունէր քաղաքական խնդիրներէ: «Ինծի տեղեկութիւն չունի դաշնագրի նախագծին միւս կէտերու մասին: Սեպտեմբերի առաջին օրերուն, դեպքանէն դրաւորապէս խնդրեցի, բայց պատճառն Վանկէնհայմ սեպտ. 5-ին պատասխանեց մերժումով մը»:

Այդ իրբիւնն իսկ, էնվէր կը յայտնէ թէ ինք փոխապատասխան պիտի ըլլայ (բուն սպարապետը համարիլով սուլթանը), եթէ թիւրքի մասնակցի պատերազմին, և ընդհանուր սպայախորտի պետի պաշտօնը կառավարիչ Զանտէրսի, որ կը մերժէ և հրամանատարութիւն մը կը պահանջէ: Յետոյ երկու անգամ հետագրի կուղղէ Վիլհելմ Բ-ի, վերադառնալու արտօնութիւն խնդրելով իրեն և ընկերներուն համար, քանի որ

հայրենիքը վտանգի մէջ է: Երկու անգամին ալ, կայսրը կը հրամայէ թիւրքի մասնակցի և այնպէս համարել թէ իրապէս գերմանական բանակին մէջ կը ծառային: Եւ, հակառական լուրերու ժխտին մէջ, զերման սպաները կը ձեռնարկեն թիւրք բանակի զօրաշարժին, «որ տեղի ունեցաւ ատանց լուրջ դժարութեանց»: Կը կարծուին քանի մը բանակներ, առաջինը՝ հրամանատարութեամբ Յոն Զանտէրսի, բաղկացած՝ հինգ զօրաբանակներէ (Պոլիս, Թրակիա, Պանտրմա): Յոր զօրաբանակն ալ, որուն կեդրոնն էր Էնվէր, նմանապէս կրկցի առաջինին և կամաց կամաց կը փոխադրուի Սան Ստեֆանո: Երկրորդ բանակը, որ նմանապէս Պոլիս կը գտնուէր, կը յանձնուի Ճէմալ փաշայի հրամանատարութեան (երկու զօրաբանակ), իսկ երրորդ բանակ մը կը կարգուի Կովկասի ծոօ, իրրորուի ընթացքները, (երեք զօրաբանակ): Այսպէս, թուրքի վրա, թիւրքի կոնտինար ինը զօրաբանակ մինչդեռ այդքան զինուոր չկար: Զանտէրս կը յայտնէ թէ, հակառակ իր տիտղոսին, չկրցաւ որեէ դեր կատարել թիւրք սպայախորտի կարգադրութեանց մէջ:

Այս կէտը աւելի կը շեշտուի պատերազմական յատակագրին պատրաստութեան ատեն: Օգոստոսի առաջին կիտուն, «Կէօպէն»-ի և «Պրէսլաւ»-ի մամանտունն ատեն մը վերջը, զինւորական խորհուրդ մը կը գումարէի էնվէրի բնակարանը, ուր ներկայ իրլլան գերմանական ղեկավարը, ծովակալ Զուլիս, զերման զինւորական և նաւային կցորդները, էնվէրի սպայախորտին պետը, ուրիշ բարձրաստիճան սպաներ և Զանտէրս: Այստեղ կառավարիչ ընել թէ՛ նպատակաւորաբար է գործողութիւն մը Սէզգի շրանցքին դէմ, եթէ թիւրքի պատերազմի բունի: Բոլորը խանդավառութեամբ կը խօսին, բացի Զանտէրսէն, որ ընդհակառակ կառավարիչ Օտանան զարնել, աւտորական թէր թեթեւեւուն համար: Իր այս ընդգրկումութիւնը կը տեղեկագրուի մինչև Գերմանիա, և առտու մը, զերմանական ղեկավարին միջոցաւ, Զանտէրս հեռագրի մը կը ստանայ գերմանական սպայախորտէն, որ կը հրամայէր տեղի տալ, «Ճգիպտոսի դէմ գործողութեան մը մեծ կարեւորութիւն ունենալով հասարակաց շահուն համար»:

Այս նոյն երեւոյթը կը պարզուի նաև «Կէօպէն»-ի և «Պրէսլաւ»-ի ծանօթ ելոյթին առթիւ, որ վճռական դեր կատարեց թիւրքի յատերազմի յայտարարութեան մէջ: Զանտէրս այտեղ ալ կամ ընդգրկուողի կերակայ, կամ անտեղեկ: Եւ իր չոր ու ցամաք պատմութիւններով երևան կը հանէ շատ մը մուծ ծաղեր ու զարմանազան խաղեր:

Չոկտ. 30-ին, զինւորական զեկոյց մը կը ծանուցանէր «Կէօպէն»-ի և «Պրէսլաւ»ի ընդհարումը Սեւ ծովու մէջ, ոռուական մարտանաւերու հետ:

— Այս կռիւն լուրը յանկարծակիի բերաւ զիս, որովհետև ոչ ղեկավարանալը, ոչ ալ ծովակալ Զուլիսն ինծի լուր չէին տած թէ թրքական նաւատորմը Սեւ ծով պիտի ելլէ, հակառակ յարան կացութեան: Քանի մը շարաթ առաջ, սեպտեմբեր. 20-ի ատենները, արժանահաւատ աղբիւրէ մը իմացած ըլլալով թէ պարսն Վանկէնհայմ կը խորհի զերմանական դրօշի տակ Սեւ ծով զրկել «Կէօպէն»-ը և «Պրէսլաւ»-ը, Թարապիւր պացած և բոլոր ուժովս սարհանդած էի ղեկավարը:

Բացարձակ էլ թէ «Վիզայէն»-ի և «Պրելյուա»-ի անահական զնուր ծանուցած է բովանդակ աշխարհի մէջ և թէ թրքական կառավարութիւնը նեղացուցելէ կացութեան մը պիտի զատնուի, որուն հետեանքները անպայման պիտի դառնային Թիւրքիոյ զերմանացիներուն դէմ: Սեպտեմբեր 17-ին, երբ սուլթանը Բլանանաց կղզիներուն առջև աչքէ կանցընէր, զերման մարտահակերը ռաբաբար կատարած էին թրքական դրօշ տակ: Անոնները փոխած էին «Ճավուզ»-ի և «Միտիլ»-ի: Եւ զերման սպաներն ու նաւազները Ֆէս դրած էին: Ուրեմն, նոյն մարտահակերը չէին կրնար, սեպտեմբերի վերջը, դուրս ելլել զերմանական դրօշով: Գնացաւ ոչ վաւերացուցած, ոչ ալ մերժած էր ծրարը, բայց մարտահակերը երբեք դուրս չէին ելած: Ընդհարումը տեղի ունեցած ըլլալով թրքական դրօշ տակ, ուրեմն ծովային նախարար ձեռնալ փաշան արտօնած ըլլալու էր ելըք»:

Չանտէրս կապացուցանէ թէ Համաձայնութեան կուսակից համարած այս նախարար յանկարծ կռնակ դարձուց, Գերմանիոյ կողմը անցաւ, և վերջապէս վճռական դեր կատարեց Թիւրքիոյ մասնակցութեան որոշումին մէջ: Չանտէրս առանց երաշխաւորելու, կը յիշէ այն պատմութիւնը թէ, ընդհարումէն յետոյ ալ, Ռուսիա պարտադատակամութիւն յայտնած էր ճանչնալու Թիւրքիոյ չէզոքութիւնը, եթէ զերմանական պատերազմութիւնը և «Վիզայէն»-ի և «Պրելյուա»-ի զերման սպաներն ու նաւազները անմիջապէս ևս զրկէին: Բայց օսմանեան կառավարութիւնը մերժեց այդ պայմանը:

***

Իր Յիշատակներուն մէջ, Չանտէրս ամէն չէլի վրա խուլ, յաճախ բուռն դժգոհութիւն կը յայտնէ Թիւրք վարիչներու և մասնաւորապէս Էնվէրի միջամտութիւններուն դէմ, և զարհուրելի փաստեր կը յիշէ օսմանեան բանակի ներքին անկարգութեան և կազմալուծման մասին: «Ոչ Էնվէր, ոչ ալ Թիւրք ընդհանուր բանակետը չէին ճանչնար զերման սպաներուն մասնաւոր յատկութիւնները, և հետեալաբ չէին կրնար դատել անոնց մատուցած ծառայութիւնները: Թիւրք բանակին պաշտօնեաներու զբասեմեակը, որուն կիցնար պաշտօնի կողմէ զերման սպաները, տիպար մըն էր անկապ դործունէութեան և անկարգութեան: Յաճախ ամիսներ կանցնէին, զոներու համար թէ ո՛ր բանակին մէջ կը ծառայէ այս կամ այն Թիւրք սպան: Մինչև անգամ կը պատահէր, որ պաշտօնի բարձրացում կը ստանային երկար ատենէ ի վեր սպաննած սպաներ: Յետոյ, Թիւրքերէն անուները, որոնք անհունապէս կը կրկնուին և միշտ իրարու կը նմանին, աւելի կը ծանրացնէին ջառքը: Գարով զերմաներէն անուներուն, սովորաբար այնքան զէջ կը զբէնէին, որ ա՛լ անկարելի կը դառնար քակել և կարգաւ» (էջ 136):

Այստեղ կարճէ ներկայացնել իր 1917 զեկտեմբեր 13-ի տեղեկագիրը, որ թէն պատմութեան կը վերաբերի, բայց կը կարճէ Թանկազին վաւերագիր մը, օսմանեան բանակի կացութեան և մասնաւոր կորուստներու մասին —

— «Թրքական բանակը, իբրև հետեանք զանպան ճակատներու վրա մղած կռիւներու, կրեց ծանր կո-

րուստներ, որոնցմէ կարելի չէր խուսափել: Ասիկէ զատ, իբրև հետեանք դժբախտ կարգադրութեանց, ուրիշ խիստ ծանր կորուստներ կրեց, որոնցմէ կրնար խուսափել և որոնք կրնան իբրև դաս ծառայել սպազային համար:

Այսպէս, — Ա. Կովկասի առաջին արշաւանքը (1914 զեկտեմբեր — 1915 յունւար):

Գ. բանակը (սպարապետ՝ Էնվէր փաշա, ընդհանուր սպայակոյտի պետ՝ զոր. Ֆոն Գրոնսարտ) 1914 զեկտեմբերի սկիզբը կը պարունակէր 90,000 լաւ զինուոր: Գրաւած էր պաշտպանողական նպատակաւ զիբր մը Հասանդակէի շրջակաները, լեռան մէջ, սահմանադրութիւն մտաւ, ռուսական ուժերու դիմաց, որոնք իրմէ աւելի զերազաց չէին: Հակառակ իմ բուռն յորդորներուն, որոշեցաւ յարձակողականի ձեռնարկել Սաբըզամը-Կարնի դէմ:

Այս 90,000 զինուորներէն, համաձայն պաշտօնական թանչաններու, վերադարձան միայն 12,000 հողի, անոնք ալ շատ խղճալի վիճակի մէջ: Մնացեալը սպանած, անթուրթեանէն կամ ցուրտէն մեռած, կամ գրի բռնած էր:

Բ. 1916-ի սկիզբը ռուսերուն դէմ կատարած յարձակողականը Գ. բանակին կողմէ, անբաւական ուժերով: Նահանջի ընթացքին, այս բանակը ցերեպան եղաւ մեծ մասով:

Գ. 1916-ի ամառը Բ. բանակին փորձած համախմբումն ու յարձակողականը, վան-Մուշ-Բոլնէն դէպի Երզրում, որ՝ սաղմին մէջ իսկ ձախողեցաւ: Ամենէն հաւաստի հաշիւներով, Բ. բանակը կորսնցուց 60,000 հողի, մեծ մասով՝ անթուրթեանէն, ցուրտէն կամ հիւանդութեանէն. շատ փոքր մաս մը ինկած էր ռազմադաշտին վրա:

Դ. 13րդ զորաբանակին ողբալի արշաւանքը զէպի Պարսկաստան, 1916-ի ամառը և 1916-17-ի ձմեռը:

Ե. Սուզի Երանցքին վրա կատարած յառաջադրութիւնը 1916 օգոստոսին, Երէկոստը զբաւելու առաջադրութեամբ: Այս արշաւանքը, որ հազիւ 18,000 զինուոր ունէր, առաջին պահէն իսկ ձախողման դատապարտած էր:

Զ. Գասալութիւնները, որոնք ամէն չափ ու սահման կանցնէին թրքական բանակին մէջ: Այնոր Թիւրք բանակը կը հաշուէ 300,000 զատակը: Ասոնք թշնամու կողմը անցած զինուորներն չեն, այլ առհասարակ դատալիքներ երկրին ներքը, ուր կը գողնան, աւարի կուտան և կաւերեն: Հաղաբար կը փախչին զնրակահարելու դեմով, կը ցատկեն կառախումբերէն, խոյս կուտան զորագունդերէն կամ բանակատղիներէն»:

***

Սկիզբէն մինչև վերջը, զերման սպարապետ բաց էր բաց դատմութիւն և յաճախ զայրոյթ կը յայտնէ ոչ միայն Էնվէրի և Թիւրք սպայակոյտին միջամտութեանց, սակիկարութեան կամ անխորհուրդ կարգադրութեանց դէմ: Եւ իրար ետեւ հրատարականներ կողողէ զերմանական դեպքանին և մինչև Պերլին: Բայց միշտ ալ, կեղծոնէն կը հրամայեն համակերպել: Յետոյ, չի ծածկեր իր մասնուները Թիւրքերու բացասական յատկութեանց մասին: Ապշուրեամբ զիտել կուտայ,

որ Գերմանիոյ մէջ այնքան վարդապօշն դադարաւոր կարգած են Թիւրքերոյ Հանդէպ, և նոյնիսկ շատ Թիւրքերու պէս կը Հազարն, Ֆէս կը դնեն, Թրքավարի բարե կուտան... Իր աչքէն չէ վրիպած Թիւրքերու Հիմնական արաքելութիւնը — Խօսք տալ և շկատարել: Կը խօսի, նաև, ներքին-վարչական գեղծումներու, ևնդերումներու, կաշտակերութեան և բունութեանց մասին: «Մեր վարչապետին բացատրեցի թէ չարէն աւելի խոնարհամտութիւն ցոյց տւի՞նք ինչպէ՞րի Հանդէպ, և չափազանցեցինք Թրքական աջկցութեան կարևորութիւնը»:

Այս աչքէն ուշագրաւ է իր 1918 յունիս 20 Թւակիր Հրատարական-նամակը՝ ուղղած դեսպան Պերնտորֆի — իրական ամբաստանազիր մը Թիւրք վարիչներուն դէմ: Ուշագրաւ են, նաև, իր դիտողութիւնները՝ կողմնականան ճակատի գործողութեանց առթիւ.

— «Էնվէր աստիճանի բացառիկ բարձրացում և կրկին ոռճիկ խոստացած էր Կովկասի ճակատին կամար սպաներուն, մինչդեռ, միւս բանակներուն մէջ, անոնք յաճախ չէին ստանար նոյնիսկ սովորական ոռճիկ և մշտապէս մտահոգ էին իրենց ընտանիքներուն համար» (էջ 293):

— «Յագմաթիւ օսմանեան դիւերներ կը դրկւէին Անդրկովկաս և Արքթէան, ոյժ տալու համար Թրքական քաղաքականութեան մը, որ հասկնալ կը ձգտէր դրամական շահեր սպառնալի Կովկասի մէջ» (էջ 297):

* * *

Երկու իօսք ալ՝ հայալինը սարսափներու մասին: Պարզելով երկրին ամայն վիճակը՝ «Իբրև Հետեւանք բազմաթիւ հայերու վտարման», պարենաւորման դժարութիւնները, անտեսութեան քաջատուր և համահարակ հիւանդութիւնները, Լիման Ծոռն Զանտէրս գիտել կուտայ, դոնէ մէկ անգամ, և գինւորական չորութեամբ ու շնական պաղարիւնով.

— «Արդարեւ, կը թւի թէ՛ ճակատագրին մէկ վրիժառութեամբ, Թիւրք բանակին շատ սուղի նստաւ հայերու արտաքսումը: Հիմա տեղը չէ քննել Թիւրքերու կողմէ հայերու դէմ կատարւած հալածանքներուն պատճառները: Անշուշտ, Թիւրք պաշտօնեաները արժանի են բոլոր մեղադրանքներուն և ամբաստանութիւններուն: Բայց, արդար ըլլալու համար, պէտք չէ մոռնալ, որ անոնք միակ պատասխանատուն չեն Հայաստանի մէջ կատարւած այս քաղաքականութեան: Անոնք անուցած, մեծցած են այն զաղապարով թէ՛, կատաճարութեան թշնամի տարբեր Հետապնդելով, շարժած կըլլան իբրև հայրենասէրներ և նշանակելի ծառայութիւն մը մատուցած կըլլան երկրին, սպառաշին համար: Հարկ է աւելցնել թէ կապիտալիստներուն ջնջումը յատկը բերած էր զլլակ պայտոյ մը, որ տաքցուցած էր միտքերը և մթագնած՝ իմացականութիւնը»: Թիւրքեան Թիւրքերուն, — ա՛յս էր կարգախօսքը: Մնաց որ, արտաքսումները տեղ-տեղ կարգաբանային.

հայերը յաճախ միտարանք ըլլալով ուս արշաւողներուն հետ. նաև անոնք դրդիչներն եղած էին շատ մը վայրադուրեանց՝ մասնատական ժողովուրդին դէմ:

«Կասկած չկայ, որ վտարումներուն հետ կատարւեցան սարսափելի և խնկապէս դատապարտելի ծայրալեզուութիւններ: Բայց ատուք պէտք է վերադրել մասնաւոր ստորագրա պաշտօնակներուն, որոնք անձնական ատելութեամբ կամ ընչաքաղցութեամբ, վայրենորէն չափազանցեցին տրւած հրամանները և խեղաթիւրեցին վարիչներուն դիտաւորութիւնները:

«Բայց, ինչ որ բոլորովին անըմտենելի է, այն է, թէ շատ մը շրջանակներու մէջ, մարդիկ ակնայէ կախած են լէվանտէներու կողմէ տարածւած զրպարտութեանց, որոնց համաձայն գերման սպաները մասնակցիք են հայերու դէմ կատարւած հալածանքներուն: Շատ յաճախ Թիւրք հրամանատարութիւնը գերման սպաներուն լուր չէր տար գինւորական կացութեան և ստորինութեանց, այլ մանաւանդ ներքին քաղաքականութեան վերաբերեալ խնդիրներու մասին: Անճիւտ գաղափար պիտի կարծուի անոնց դէրքի մասին, եթէ կարծուի թէ գերման սպաները կրնային ո՛րեէ զեր կատարել իրենց պաշտօնէն դուրս, գոր Թիւրքերը կը ջանային սահմանափակել նախանձոտ բժանիչորութեամբ:

«Բոլոր անոնք, որ գիտեն թէ ի՛նչ կանցնի կը դառնայ Թիւրքերոյ մէջ, չպիտի դարմանան, որ այդ ամբաստանութիւնները հասան մինչև ինծի: Պատերազմի դժբախտ ելքէն յետոյ, լէվանտէները ճղնջան ամբողջ պատասխանատուութիւնը նետել գերմանացիներու վրա: Որեէ բանիմաց մարդու համար կը բաւէ ակնարկ մը նետել քարտէսի վրա, համոզւելու համար, որ Թիւրքերոյ մէջ իմ հրամանատարութիւնս կը տարածուի միայն օսմանեան կայսրութեան ամենէն արևմտեան ռազմադաշտին վրա, աւելի քան հազար ջրլծմետր հեռու»: Հայաստանէն: Մինչև այսօր ես երբեք ոտք դրած չեմ ոչ հայկական հողին, ոչ ալ սահմանամերձ հողերուն վրա» (էջ 183—186):

Միխիթարիւնք այն գիտակցութեամբ որ, ոչ թէ «լէվանտէներ» այլ գտարիւն գերմանացիներ, կին թէ այր, և ողբացեալ Լէփսիւսը տւած Լեղան այս թշուառական չքմեղանքին պատասխանը, նոյնիսկ մեզ լուսաբանելով շատ մը գաղտնիքներու մասին...

Լեփսիւսը Պոլիս եկած էր այդ օրերուն և յայտնապէս սարսափած՝ գերման գինւորական պատուիրակութեան քստմնիլ անտարբերութենէն: Չանտէրսի մարդիկը մինչև անգամ յանձն չէին արած Պերլին փոխադրել ջարդերու տեղեկագիրները, Լեփսիւսի հաւաքած վկայութիւնները, որպէսզի արտաքին աշխարհը լուսաբանէր և գոնէ նիւթական օգնութիւն հասցնէր ողջ մնացողներուն: Եւ ողբացեալ մարտասէրը կը մտածէր զանակցականներու զաղտնի միջոցներով փոխադրել իր հաւաքած նիւթերը, երբ ճար մը գտաւ, վերջին պահուն...

Շ. ՍՈՒՐԵՆ

Յ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԻՒԱՆԵՆ

ԳԵՈՐԳ ՉԱՎՈՒԾԻ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այսու «Դիօշակ»-ի մէջ կը բանակմ առանձին բաժին մը — «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Դիւանէն» — ուր ամսէ ամիս պիտի տանմ հաուածներ մեր կուսակցութեան փառաւոր անցեալէն: Այս անգամ կը հրատարակեմք Գեորգ Չաւոշի ինքնակենսագրութիւնը՝ գրած իր իսկ ձեռքով: Պարզ ու անպանօն, ինչպէս ինքը Տարօնի բնութիւնն է, առանց սեքւեք ու «գրքարար» արտայայտութիւնների, Գեորգը կը պատմէ իր կեանքի դրագները՝ այնպէս սրտաբայի ու յուզիչ: Եւ տպաւորութիւնը կը ստացուի իրօք որ խիստ ազդու:

Տաղքաթ քիւով պիտի հրատարակեմք ուրիշ գոհաւ մը՝ Սև Գարեցի Սաօի ինքնակենսագրութիւնը:

Տարիքս՝ անյայտ, որով չունիմ թւական: Հայրս ու մայրս շատ աշխատեցան ինձ համար կարգացնելու, որպէզպի տէրտէր գառնայի, իրենց օգուտ մը ըլլայի: 1876-ի Մայիս ամսոյ 14-ին զիս զրկեցին Ս. Առաքելոց վանք կարգաւոր. մնացի այնտեղ 2 տարի: Սակայն, այնտեղ կիմանայի ե կզգայի՝ հայութիւն կայ, նամանուանող Արապոն ե Լեւոն կային: Երբեմն կը հանդիպէին վանքը. իրենց համար ծառայութիւն կընէի ե այն տեղէն գինովցայ:

1878թ. մայիս ամսոյ 7-ին Հրաժարեցայ վանքէն, գնացի տուն. մեզ ունէի երեք հօբերայր՝ 2 աշխարհական, 1 քահանայ: Այդ երկու աշխարհականներ րոր գերդաստանով կը սիրէին զիս, որովհետև այբ ու բէն գիտէի. իսկ տէրտէրը շատ կը բարկանար ու կը նախատէր զիս. կըսէր թէ զիսքի հետ գործ չունիս, գործդ է աւետարան, մաշտոց ե շարական կարգաւ: Բայց ես չէի լսեր, ոչ ոքի ալ չէի հնազանդեր:

Օր մը օրերուց Պարթաւնցի ջերբը աշխրթնեցին 2 ջերբը եկան գիւղս, գնացին եկեղեցիի ընկզի ծառերու տակ սկսան քարով ու փայտով ընկզիները վար թափել: Են չհամարեցի, արձակայ իրենց վրա, սկսեցինք իրար ծեծել: Սակայն, լաւ մը ծեծեցին զիս, որովհետև իրենքն էին 2, ես միայն. ինձ համար չէղաւ օգնող ոչ ոք. գիւղիս հայերը, որ թափած էին չորս կող, կը գիտէին վրանիս: Ծարահատեալ մնալով՝ թողի ու հեռացայ գիւղէս, կրկին վերադարձայ Առաքելոց վանք, որպէպի ընկերանամ Արապոն ե Լեւոնի:

Երբ որ ես մօտեցայ Բերդակ գիւղին, տեսայ որ Արապոն ե մի ուրիշ հայ Գապօ անունով, ինքն Բերդակցի, ձերբակալած գունդ մի ոստիկաններով տարին Մուշ քաղաք: Ինչ ընեմ, Լեւոն ալ չգտայ. յոյս մարաւ

րորըղին: Ծարահատ կրկին վերադարձայ գիւղս, մնացի մի քանի օր ալ:

Սեպտեմբեր ամիսը հասաւ, ես ալ թողի գնացի Հալէպ: Հոն հասնելուս Տաճատեան անցաւ Սասուն:

Մնացի միջև գարուն: Ապրիլի վերջեր եկաւ պ. Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան), Հալէպ քաղաքի մէջ մնաց ընկերներով մի քանի օր, անցաւ Սասուն:

Տաս օրէն վերջ ես ալ ուղղեցայ Հալէպէն դէպի Սասուն. Կալիկուղան Տաղվրնիի Գամօի տուն հասայ պ. Մուրատին: Գործով զրկեցայ Առաքելոց վանք, ես ե մի ուրիշ ընկեր մի ալ հետս: Գործերնիս տեսնելէն վերջ վերադարձանք կրկին Մուրատին: Գրինկատար հասնելուն պէս 4 հատ ոստիկան հանդիպան մեզի, անմիջապէս ձերբակալեցին զմեզի, սակայն, ես 10 րոպէ չմնացի ձեռքերնիս, փախչայ ու աղաւաղ անվնաս: Բայց բաւականի շափ եկան ետէս, շկարողացան ոչինչ ընել. ես ստանց զինքեի:

Երբ որ եկայ պ. Մուրատին հասայ, գնացինք Ս. Յովհաննու վանքի կողմ գտանք Տաճատեանին, առինք միասին եկանք Տաւուրիի, Ժողովք մը ըրեցինք: Ժողովքէն վերջ զիս ե զքօլու Օհաննէս զրկեցին Պերմ թխանաց գաւառ: Բաւականի շափ օր մնացինք այն կողմեր, վերադարձանք կրկին դէպի պ. Մուրատ, ե Միրահան Աղբի գիւղի կամուրջի վրա պատահեցան երկու ջերբը սասունցի: Անմիջապէս զիմ ընկեր Բօլոս Օհաննէսին բռնեցին, գիրա քովի նամակները առին: Գրիտոր անունով տղայ մի ալ մեր կողմերուց կար մեզ հետ. մենք երկուսս ալ գիրենց հրացանները առինք իրենց ձեռքէն: Յովհաննէս չթողուց, որ սպանենք ջերբերուն: Առանք գէնջերնիս ու անցանք ի տուն: Աղբեցիներ հասան գիւղի ընկեր ե գեամակներ առին ջերբերուց, յանձնեցին մեզի, մենք գիրենց հրացանները ետ առինք ու թողուցինք անցանք Մր. Աղբերիկ. մի ընկեր հոն գտանք: Անկէ անցանք Ալվալինձ գիւղ, գտանք Տաճատեանին ե Մուրատին: Երկար ատեն մնացինք այն կողմեր: Լեւոն ալ եկաւ Ռուսաստանէն:

Վերջապէս թիւերնիս հասաւ 12-ի: Տաճատեան մի ընկերով դարձաւ կրկին Սասուն. մենք մնացինք դաշտի կողմեր: Բայց այն ժամանակ չկար հայութիւն. Ալվալինձ, Բերդակ, Գոմեր ե Իւլալուանձն էր մեր պաշտպանող, ուրիշ ոչ ոք: Բերդակէն անցանք Դերգեվանքի սար, մնացինք մի քանի օր: Այն տեղեր պատահեցաւ մի փոքրիկ դէպք մեզ վրա: Աղաւաւանք անվնաս, անցանք Սասուն Տաղվրնիի Գամօի տուն. մնացինք տաս աւուր շափ, կրկին վերադարձանք

դաշտ դեռոր կատարելու համար, իսկ պ. Մուրատ մի ընկերով գնաց Ս. Կարապետու վանք: Մենք ալ դեռոր կատարեցինք. Այի-Չոնանայ մատնիչ Կրպոն էր, որ մատնեց Արապօին, տաւ բռնել:

Մենք գից ընկեր էինք: Ամիսն էր Սեպտեմբեր 10-ին: Եոյն գիշեր գնացինք Սր. Կարապետ, չոն գտանք պ. Մուրատին: Թիւրք կտաւախուածին շատ ուշադրութիւն դարձուց չորս կողմ, սկսաւ խուզարկէյ, բայց չգտաւ ոչինչ, միայն Փեղրակ գիւղի մէջ շատ մե նեղութիւններ տւին Գաթսան Յարութիւնի և մի քանի մարգիկ ալ կորեցին, բայց ոչինչ չիմացան. սակայն, սիրողաչիք գլտէին, որ մենք Փերդակէն գնացինք Կրպօին տպանեցինք:

Ս. Կարապետ մնացինք մի շաբաթ: Քանի որ Խարանեան կերտէս վարդապետն ալ չոն էր, ինք և Մուրատ Նր խորհրդակցէին իրարմէն: Ի՞նչ էր իրենց խորհուրդ, չգիտէի ես, որովհետեւ գիւրոր էի:

Անցանք Ս. Օհաննու վանք, ասկէ անցանք Սասուն, Հասանք Տամատեանին. մնացինք սաս օր: Մուրատ և Անոն անցան Ռուստատան. բայց պայման էր մայիսին. օր քար Մուրատ ու սկսէին գործի:

Մենք մնացինք այս կողմեր. ես գնացի մեր կողմեր մնացի մինչի մեծ պահոց: Տիրքանակերսի կողմէն նամակներ եկան Հասան ինձի, ես ալ առի տարի Խղաղաղ Տամատեանին: Այնուկէց վերադարձանք Սասուն, ընդհանուր ժողովք մի բրեցինք. զիս թողուց Աղբի գիւղ, ինք վերադարձաւ կրկին դաշտ: Ինքն և մի ընկեր գնացին Առաքելոց վանք ու վերադարձան: Կուրորք լեռան վրա Հանդիպած են երկու ջերուր, մէկ ոստիկան իրենց. կուռելով կիշնան Սէմալ գիւղ, որպէսզի ազատուին. բայց սխալեցան խեղճեր. Սէմալ Հասանին պէս, Սէմալցիք իրենք իրենց ձեռքով ձերբակալեցին, կապելով թաղամա արին վերոյիշեալ ջերդերուն, տարին Մուլ գաղաք:

Տամատեանի ձերբակալուել եղաւ յունիս 1-ին, իսկ մենք մնացինք անպաշտպան. հարկ դրաւ, ես, Օհաննէս գնացինք, բերեցինք Խղաղաճու Արմենակին, կայնաւ աղբատեղի գլուխ: Յունիս 16-ին Տալուրիի եկան մի մեծ կռիւ: Ես, Արմենակ, Աղբա, Պօղոս և Օհաննէսն էինք մէջ, սակայն, կանոնաւոր գէնք կար մէկ Հատ իմ ձեռք, իսկ միւսներ չարմախիչ էին. սպանեցան հինգ ազամարդ, մէկ կին, ջերդերուց սպանաւ երեսուցեի շարի. թալան թուլան եղաւ շատ խեղճ հայրուց:

Մենք մնացինք անպաշտպան, չկար ոչ մի տեղէ օգնութիւն, Մուրատ ալ ուշացաւ, չեկաւ. մնացինք մինչի աշուն: Արմենակ ալ թողուց անցաւ Խոսու. Մուրատ ալ չոն էր: Մենք քանիտներ մնացինք յայպէս երեսի վրա մինչի մարտ: Մուրատ եկաւ Հասուն մեղ, սկսաւ նոր կազմակերպել Սասնայ ժողովուրդին, իսկ ժողովուրդը կարծես թէ գիտովցաւ, ալ կարելի չէր յառնէլ ատենը: Գիշեր ու ցերեկ աւերութեան, թալանի թուլանի կաշխատէին:

Յունիսի վերջեր զրկեց զմեզի ջերդերու թալան բերելու ոչխար: Ես և ընկեր ալ Հետս՝ գնացինք Ինգանցոց ոչխար բերելու: Երբ որ Հասանք ոչխարի ճուղի վրա, Հովիւր փախաւ. մենք զոչխարներ՝ առինք, բայց իրենց հաւար Հասան. անմէջպէս, 100-էն աւել:

Մեղնէ 2 ընկեր ալ քեցին ոչխարներուն, իսկ մենք երեքս կայնանք կուռելու մինչի երեկոյ: Վէջ ժամ կրուեցանք, անվնաս ազատանք ոչխարներով մէկ տեղ: Տարինք Հարդք Մուրատի քով. ոչխարների թիւն էր 65: Երեսուն Հատ քաշխեցինք ժողովուրդին, իսկ միւս մնաց խումբի, կանք:

Յուլիս 27-ին կրկին գնացինք ոչխար բերելու Հասանի Գօներուց, որ կը մտար Հանդիլքան ստորոտ: Զարկինք ոչխարների վրա. մեր թիւն էր երեսուն: Այնտեղ ալ կուռեցանք առաւօտնէ մինչի երեկոյ. ազատեցինք ոչխարներին, ազատեցանք մենք ալ անվնաս:

Յուլիս 30-ին կուռ սկսաւ Սէմալայ վերեւ, Չայ ըլած տեղ, առաջին, երկրորդ Հանտոք: Բայց առաջին չայի կուռն: Մուրատ մաս մի տալուրիկցիի Հետ Հասուն կուռն: Կովանք մինչի երեկոյ. սպանեցաւ մեր կողմից 6 մարդ, իրենցմէ մի քաւականի: Երեկոյ պ. Մուրատին լծողուցինք մեզ ձօտ, գիշերով վերադարձուցինք Տալուրիկ, որովհետեւ այն կողմեր խաղաղ էր գիշերը ապահովցնելու. Համար, որպէսզի ողջ մնայ այդ Աստուած արամներէ ձայնը չխեղդուի: Կուռ եղաւ Չայ: Կուռ եղաւ Հանտոք: Երկու կուռ եղաւ. Հանտոք և Գաղբաքի: Կուռ կրկին Կալին գիւղ: Զորորդ կուռն վերջ վառուեցաւ Կալիկուրան գիւղ, Շէնք ու Սէմալ և Այլանցիք քաղէն վառուած էր: Ժողովուրդ ալ չկարողացաւ դիմադրել. չկար առի տեղէ օգնութիւն, չկար ուղղակիան ոյժ. մենք ալ ջիչ էինք՝ թիւերնիս էր եօթ:

Այն ատեն խեղճ ժողովուրդ եղաւ ցիր ու ցան: Օսմանցու ոյժ և զօրք շատ էր. բոլոր ջերուր աշխարհիւնքն ալ հաւաքուած էին: Սկսան կտորել ժողովուրդին, իսկ մենք թողինք գնացինք Հասանք պ. Մուրատին:

Երբ Հոն Հասանք, կտորածի Հառաչ Հասաւ Տալուրիկ ալ. մի օր կուռ բռնանք Հոսնուտ ըլած տեղ: Մուրատ մեղ Հետ էր: Համզէի և Գապպարի զերդարտանեաց վրա մի քիւրք աշխարթ սպճակուած: Կուռ շարունակ էր, մենք ալ Հասանք, օգնութիւն ըրինք, ազատեցինք:

Անկէ գինի 3-4 օր մնաց. իմացինք որ 11 մարդ Տալուրիկից բռնուած են Կտորուն մոլայի ձեռամբ: Բայց երբ որ իմացանք, թէ տալուրիկիցիք ձերբակալուած են, դիտցանք, որ պիտ մատենն գմեղի: Խօսացինք պ. Մուրատին և Գապպարին, թէ պէտք է Հեռանանք այս կողմերուց, անցնենք ուրիշ տեղ, որպէսզի չմատենուց, բայց անլուելի մնաց մեր ձայն. մնացինք Հարտոց չըջակայք:

Օր մի ալ օրերուց առաւօտեան դէմ, արշալոյս մօտ էր, գնացինք մտանք անառիկ քարայրի մը մէջ, բայց հագիւ 3-4 ժամ մնացինք գմեղ, դուսն: Արդէն լեռ ու ձոր լեցան էր զօրքով ու ջերով աշխարհներով. կարելի բան չէր, որ քար մի, Հովիտ մի առանց զօրքի և ջրդու լեցուն լեղճեր, բոլորն ալ լեցուն էր: Զմեղ տեսած ատեն անմիջապէս բախեցան, չորս կողմէն եկան մեր վրա. կը ձայնէին իրարու ջերդերէն, թիւրքերէն, թէ չուտ Հասնք, Մուրատ և Ֆէշախն իր ընկերներով այս տեղն է: Առանց բոպէ անցկացնելու պաշարեցին գմեր չորս կողմ. սկսանք գանրել իրարու մենք ներսէն, իրանք՝ դրսէն. կուռնիս տեղեց 24 ժամ: 24 ժամէն վերջ, Միւրալային վերէն ձայնեց, թէ պէտք է

անձնատուր լինէք, այլ ևս հրաման չկայ սպանելու: Արդէն մեր հետ ալ կար ժողովուրդ՝ 5 էրկի մարդ- իսկ մեր թիւն էր 6: մեր պաշարն էր մէկ կողով խաղող, կը լինէր մէկ շանախ կորեկ ալիւր, ուրիշ ոչինչ չու- նէինք:

Ոտո, քարիւղ ալ բերած էին, որպէսզի քարայրի դռան յառէլ վառեն գմեղ ծխով ու միտով խեղդեն: Եր- կու հետ ալ թնդանօթ բերած էին: Ճար ու ճանապարհ- չէր մտացէ, չկար ոչ մի տեղէ ալ յոյս օգնութեան: Մերալային արդէն շարունակ կը ձայնէր՝ «անձնա- տուր», «անձնատուր»: Նախ Գասպար կանչեց զիրա ծանօթ քերթը. եկաւ մտանցաւ դռան. խօսացինք երեքս այնտեղ: Ոտոսացաւ քերթուն, թէ 1000 զորուշ, 2 հատ ջորի կուտամ, տար քերթը աղաներուն՝ թող հեռանան այստեղէն. այստեղ օտար մարդ չկայ, իմ գերադատանն է: Գիւրդ ևս դարձաւ գնաց խօսաց աղաներուն. չըն- դունաւ այն խօսքը: Ձինչ երկաբացնեմ, 1000 զորուշ, 2 ջորի, 4 տղամարդ տաւա այդ քերթը աղաներուն և զայ ըսաւ, թէ տարէք կը սպանէք, կը կախէք, ինչ կուզէք գայն ըրէք, լոկ զիմ գերդատանս ազատէք: Այդ մարդու զերգատան մենք էինք. մեզ համար էր, որ այսքան բան տաւ. կուտէր գմեղ ապատել: այդ չորս մարդերէն մէկն ոչոյնիսկ իւր տղան էր, անուն՝ Աե- տիս: Վերջապէս, շատ աշխատեցաւ խեղճ մարդ, ան- կարելին կարելի չղարձաւ: Այն ատեն մեզ ըսաւ: Գոք զխօսէք, ալ իմ ձեռք բան չմնաց. 4 մարդ ալ յանձնեցի, ահա ես ալ կը յանձնուիմ:

Գասպարն ալ յանձնուա իւր մարդերով, մենք ալ իրենց ետևէն: Երբ որ մտանք գործերի մէջ, արձակուան մեր վրա, սկսան կողոպտել գմեր վրայի հանդերձները միրալայի, զօրադասու և պինպաշու աշքի յառէջ: Կո- ղոպտուիէն վերջ քերթ մի հրացանի կոթով գարկաւ: Մուրատի զլինի, ուշադիր եղաւ, կրկին գարկաւ: Ձեռք կայեցին ուղղակի տարին բանակ: Ական հրա- ցանազնութիւն, ուրախութիւն ընել. 7 հատ ալ թնդա- նօթ պարպեցին այդ ուրախութեան մէջ: Իսկ գմեղի պահեցին ըսանակի մէջ 15 օր:

15 օրէն վերջ տարին Մէմալ. մեծ բանակ հոն էր: Երգնկացի Մուշուր Ձաքի փառան նոր եկած էր. գմեղ տարին նրան ներկայացրին: Անցրին տարին դրին գմեղ և կեղեցոյ մէջ ձեռքերնիս, ոտքերնիս կապած. սկսան կարգաւ ձեռնել ու շարջարել լման երկու գիշեր և երկու ցերեկ ո՛չ հաց ուտել, ո՛չ ջուր խմել, ո՛չ քուն քնել և ո՛չ ալ չանպատասխան եղաւ. նոյնիսկ ջուր թափել արգելէք էր: Մեր աղաչանք ու պաղատանք անխելի էր:

Երկու օրէն վերջ հանցին գմեղ տարին մուսուլման- զլին քննութեան, բայց երբ զՄուրատ տարին, կարող չկուր խօսալ. չայ մի ուղեց խմել. յետոյ թողլթ ու գրէջ ուղեց բերին: Նրանք հարբերն, ինք գրութիւնով մի առ մի պատասխանեց: Երբ քննութիւնիս վերջացաւ, չորրորդ օր տարին գմեղ Մուշ: Մուշ ալ բաւականն շարջարեցին: Երկու ամիսէն վերջ դիս, զՄուրատ, Գասպար, Ադամ և Կարապետ տարին Բաղէջ: Մեր մէկ ընկեր Սենէգերիմ, ինքն Ռուստամեցի, Մշոյ բանտի մէջ մեռաւ:

Երբ որ Բաղէջ տարին, գմեղ առանձին առանձին տեղեր դրին ու արգելէ ըրին, որ չխօսանք իրարու հետ, բայց Բաղէջն մէջ պ. Մուրատին շատ շարջարե-

ցին. մինչև անգամ զիրա պէխերներ ալ մկրատով կտրեցին, ջուրի տեղ քարիւղ խնցուցին, 24 ժամ ոտքի կայնեցուցին, արգելք եղաւ ամէն բան իր վրա. 24 ժամէն վերջ նստեցուցին: Հիւանդացաւ մի ամիս լման, երբ գմեր միւս ընկերներն ալ Մուշէն բերին Բաղէջ:

Մուրատ ալ լաւացեր էր բաւականի, բայց խօսք կար, որ հիւպատոսներ եկած են Մուշ. անմիջապէս դնտանէն հանցեցին, երկար ու բարակ հարցաքննու- թիւններ ըրին, մճիւռ աւին: Մուրատին մճիւռն էր 101 տարի (իտամ), իմ և իմ ընկերներու 15-ական տարի տւին, թափեցին բանտ:

Յունարայ մճիւռ ունին, ապրիլի 10-ին էր, կար- ծեմ, կրկին վերադարձրին մեզ Մուշ հիւպատոսների հրամանաւ: Երբ որ Մուշ տարին, չլանձնեցին մուշ- քեային, ուղղակի տարին սուրալ գործոց գործերի մէջ. առանձին-առանձին սենեակ դրին գմեղ, իւրա- քանչիւրի դռան մէկ-մէկ պահպան. պատուհաններու վրա նմանապէս արգելէք էր. ամէն բանէ ու երթեկու- թեան թէ դուրսի և թէ իրարու հետ ներս: Տաս օրէն վերջ տարին գմեղ հիւպատոսներիս, սկսան երկար բարակ հարցաքննութիւններ ըրին առանձին-առանձին. ոմանք օր մի տարին, ոմանք երկու օր տարին, դիս երկու օր, Ալեամին ալ երկու օր, Մուրատին երեք օր, Իււններին մէկ-մէկ օր: Այսպէսով վերջացաւ: Կրկին իւրաքանչիւր իւր տեղ դրին և կրկին հսկեցին յառաջի պէս աւելի սաստիկ, բայց չկար ծեծ ու շարջարանք. սակայն, չկար հայերէն խօսալ թէ դուրսի հետ և թէ ներսի. արգելէք էր հայերէն խօսալ մեր վրա:

Այսպիսով տարին լրացաւ. կրկին եկաւ ապրիլ ամիսը: Ձմեր մեծ գետնին ալ ըրինք: Յարութեան կիրակի, երկուշաբթի, երեքշաբթի օրը սկսանք, որ- պէսզի փախչենք: Սեպտեմբերին ծակեցի մի սենեակ. եկան գործք տեսնալ, փոխադրեցին զիմ տեղ վեր յարկ: Մնացի երկու ամիս, կրկին փոխադրեցին վարի յարկեր ուրիշ սենեակ մի, այնտեղ ալ ծակեցի, որպէս- զի փախչէի: Գրեցի Մուրատին, չթողուց. ըսաւ թող մնայ, գետին սենայ յետոյ, այժմ ձիւն է, չնք կարոյ ազատելի: Երբ նոր ձիւն ձախաւ Տալել, ես հիւանդացաւ, ութ օր չկարողացայ շարժուել. ութ օրէն վերջ լաւացայ, եկան կրկին փոխադրեցին զիս վերի յարկ. չէ՞ որ տե- սած են անգամ մի, որ զպատ ծակել եմ, ալ չեն թողուր վար:

Վերոյիշեալ օրերու երեքշաբթի օրը պայմանաւոր- ւայ իմ ընկերների հետ, որ աշխատեն գիշեր ժամ 4-ին պատրաստ լինեն, որ փախինք: Ինչպէս խօսացի, նոյն ժամուն պատրաստ էր ծակերը երկու տեղէն ալ: Ժամ 4-ին երկու գրութիւնիս ալ տւինք Մուրատին և առինք զպատասխան. «մնաց բարով, երթնք բարով» ըսաւ:

Թղթակցութեան ծակը զոցեցինք երկու կողմէն, դուրս ելանք չորս ընկերով՝ ես, Յօհաննէս, երկու ալ ժողովուրդ՝ Աւօ Գասպարեան, Ուաջօ Տլէեան: Սկսանք փախչել, սակայն, դաշու դարձել էր ծով, թէ ձիւնի ջուր և թէ անձրևի ջուրերը: Արդէն անձրև սաստիկ կուզար, կարծես թէ յարողութեան նշան էր. մի ընկեր ալ յոգնեցաւ, ճանապարհ բռնեցինք ձեռքէն, քաշելով տարինք, չթողուցինք որ մնար: Գիշեր կարճ էր, ար- շարոյս մօտ էր. հասանք Տեքեմվանք և Աողաց մէջտեղի- լելթը. ուր երթանիս չգիտենք: Գիւրորացք չենք վըս-

տաճեր երթալ, լծա ալ ձիւն շատ է. Ի՞նչ էնէնք: Բարձրացանք Տերքէվանքի սար, կայ այնտեղ մի քարայր, որ ես գիտէի: Առի զիմ ընկերներն ու գնացի քարայրի մէջ:

Արշալոյս սկսաւ բացել, քամին բուք ու ցուրտ սաստկացաւ: Երկու զիշեր և երկու ցերեկ մնացինք այդ քարայրի մէջ առանց հացի ու ջրի: Երկու օրէն վերջ մի զիշ հանդարտաւ եղանակ, Երեկոյան ժամ 12-ին մեկնանք դէպի Ս. Առաքելոց վանք. ժամ 2-ին հասանք. կրակ վառեցինք, տաքացանք, փորեքնիս ալ կշտացուցինք, առինք մեզի շարուի, գուլպայ և պաշար, անցանք: (Պ. Մուրատ մնաց մի տարի ալ Մուշ, անկէ անցուցին տարան աքսոր): Վանքի մէջ լսեցինք, որ Արթուր և Թովմաս ընկած են Հուսիսի տակ խեղդուած:

Շուտով անցանք Սասուն, ուր որ Արթուր և Թովմաս ձիւնի տակն էին: Հոն գտանք քանի ընկեր ալ, մնացինք մի քանի օր Կալին գիւղի մէջ: Խարթանեանն, Միսակ, Համբարձում քանի ընկերներով անցան դէպի Տալուրիկ, իսկ ես և ուրուզցի Յարութիւն մնացինք Կալին գիւղի մէջ, որպէսզի Արթուր և Թովմաս դիակներ հանել տանք ձիւնի տակէն: Սպասեցինք քանի օր, դիակներ բացան, հանեցինք տարինք եկեղեցին, քահանային բերինք, պատարագ տւինք ընել ու թաղեցինք զիրենք:

Դեռ Արթուր և Թովմաս չգտած, Անդրանիկ ալ հոս էր, բայց գնաց քանի ընկերով: Վերջ Միսակ ալ գնաց, մենք յոյս ընկերով մնացինք Սասուն, երկու տարի, առանց զեկի. ոչ պահող ու պաշտպանող մնաց, ո՛չ մի տեղէ օգնող եղաւ. ուր որ կերթայինք, կը հրէին ու կը հրմշտէին զմեզ: Վերջպէս, ինչ նկուսթիւն ու շարձարանք, որ քաշեցինք, չեմ գրեր:

Երկու տարիէ յետոյ, Աշնաս ժամանակին Սերոր քանի ընկերներով եկաւ Սասուն, գէնք փորադրեց: Ինք վերադարձաւ Սերոր. իսկ Անդրանիկ քանի ընկերներով մնաց մեզ մօտ Սասուն:

Մնացինք մինչի գարուն: Գարուն բացելուն պէս Սերոր և Գուրգէն իրենց խումբերով Ալաթիէն եկան Սասուն. բայց իրենց պալ չփեկեց տաս օր. Գալիլոյ էֆէնտին եկաւ Մէմալ, սկսաւ սաստիկ խուզարկութիւններ ընել, բայց չկարողացաւ գտնել զմեզ: Երբ խուզարկութիւն անցաւ, Սերոր և մաս մի աղայ հետ կրկին վերադարձաւ Խալաթի Գուրգէնի առաջնորդութեամբ: Մնացինք Սասուն մինչի աշուն:

Հոկտեմբերին ես, Գուրգէն, երեք ընկեր ալ մեզ հետ գնացինք Քոփ, երկու օր մնացինք այնտեղ: Սերոր իւր խումբով Խալաթիէն եկաւ Քոփ, հասաւ մեզ: Անդրանիկ ընկեր մի ալ հետ եկան գաղտէն. թիւերնիս հասաւ 17: Այնտեղ տան մէջ պաշարանք գիշեր ժամ 3-ին: Սասնոյ Պշարի Խալիլի մարդիկն էին պաշարողները: Այնտեղ զարկին ընկեր մի մեզի վիրաւորեցին: Ներսէն զարնելով դուրս ելանք, զիւրեք փախան-կորան, ալ չտեսանք: Ու իրենցմէն ալ չգարնուաւ ոչ ոք: Իսկ մենք ստինք զմեր եարարուն, եկանք Ալբի: Սերոր քանի ընկերով անցաւ Տալուրիկ: Գուրգէն, մենք, քահանանք ալ մնացինք Կալեկուզան գիւղ զարնուող ընկերի վրա, որ հիւանդ էր: Տեկեց 60 օր. յետոյ մեռաւ: Անունն էր Կարապետ Կիրակոսեան Խըլյանք նահանգից, Փարկայ գիւղէն:

Գալով՝ մենք եղանք երեք մասի. մաս մի Սերորի հետ կը մնար Սրաղանի, մաս մի Գուրգէնի հետ Կալեկուզան գիւղ, ես, Ռուբէն, Տիգրան, Սեդրաք, Փարսանդան, Վարդան և այլ շարունակ կիջնէինք ու կիւնէինք դաշտ գործով: Մինչի հասաւ դարուն, կրկին հաւաքեցանք: Գուրգէն առաւ Լոթ ընկեր ալ հետ, գնաց Մուշ քաղաք. անկէ անցաւ Յրոնք գիւղ: Ռէս Ալօի մատուցեամբ զօրք քաշուաւ իրենց վրա Արաբիկէն և Դալիպի առաջնորդութեամբ, պաշարեցին զիրենք մարազի մէջ, սկսան զմարազ վառել, տղերք կիսամուռուրս ելան, բոլորն ալ սպանուան. իսկ զիւրեքուց ու զօրքերուց սպանուան Դալիպ է Տ-ին և 12-էն աւելի զօրք և զիւրք: Աշնան ժամանակին սպանեցաւ Սերոր իւր ընկերներով մէկտեղ, Գիւղաշէնու Աւէի և մի քանիսի մատուցեամբ: Երբ որ Սերոր սպանուաւ, թիւրքեր ու զիւրքեր կատարեցան, յեղափոխականաց սարսափը կորաւ. Սերորի վրա կերողներն էին Ալայպէյ, Խալի աղա, փոլիս Յուսեփ:

Մենք ութ ընկերով մնացինք Սասուն: Մեր առաջնորդողն էր Անդրանիկ: Սյն ձմեռ մնացինք անպաշտպան: Թէ դաւաի և թէ Սասնոյ ժողովուրդը յուսահատել էր վերջին աստիճանին, մատնիչներ շտոցել էին, հանգստութիւն չէին տար մեզի. երբեք երկու օր մի տեղ կարելի չէր, որ մնայինք և ոչ ալ ժողովուրդը կընդունէր: Անդրանիկ ալ հիւանդ էր. կը քաշէինք ու քաշըւէինք իրարու հետ. մինչի հասաւ ապրիլ ամիսը: Գնացինք Գիւղաշէնի Աւէի վրա, ողջ ողջ բռնեցինք և սկսանք հարցնել զիւր ընկերներ: Մարդը վախէն խոսաց, զիւր ընկերներ, զինք, զիւր կին և մի ուրիշ ալ կայեցի սպանեցինք: Անկէ զիւր մի քանի հոս ալ ուրիշ օստիկան, ժողովուրդը բուսականի չափ ջարդաւ, թէ սարսափէն թէ... և այլ:

Ամռան ես գնացի Առաքելոց վանքի կողմ: Վանքի տիրացու Մուրատ, որ ժամանակ մի եղաւ մեզ ընկեր, այն ժամանակի միբարս էր վանքին: Յօրեկան ժամ ինին Հուսէին արան 2 ձիւրով 30-ի արտի ալ հետեակ օստիկան հետ եկան իմ վրա: Սկսեցինք զիրար զարնել ժամու մի չափ: Իմ հրացան աւերաւ, պատռոն կորաւ մնաց մէջ, յոյս մարաւ: Սկսայ փախնել, հաղվէհայ պատուայ: Մութն ալ կոխեց. անցայ գնացի Փերզակ գիւղի ազրիններու մէջ: Շատ աշխատելով հաղիւ կարողացայ զպատռոն հանել հրացանի մէջէն: Համբարձում քանի ընկերով եկան գտան զիս, անցանք գնացինք Սասուն:

Հոկտեմբերին բոլոր ընկերներով կրկին դաշտ իլանք պարուստի համար. ինացանք՝ Պշարի Խալիլ եկաւ Մուշ. մենք ալ գնացինք Մասնկայ սար պահանջեց զիրա ճանապարհ, գալած տտեն զարկինք, սուրանցինք զինք և երկու ընկեր ալ հետ, թողինք անցանք Սասուն: Մեր ընկերականութեան թիւը հասաւ 30:

Աշնան վերջի Անդրանիկ զրկեց զիս և զմեր ընկեր Յարութիւն քանի ընկերով Առաքելոց վանք Սրաղանայ սովեալներուն համար նպաստ բերելու: Երբ որ գնացինք, չկար պատրաստի: Անցանք ու գնացինք Բերդակ գործով, բայց Յարութիւն ետ զարձաւ: Ես, Քոստիս, Մուրատ և Գալէն մնացինք. Բերդակ մնացինք մի օր. գիւղի ոչս Բարսեղ գնաց Մուշ մասնեց զմեզի: Ալայպէյ

և Հուսին աղայի առաջնորդութեամբ 70 հատ ձիաւոր, 20 հետեակ հետերին եկին մեր վրա. բայց մենք շուտ իմացանք, դուրս ելանք զիւրից և բարձրացանք Բերդակայ լեռան դազաթի նստանք: Կռիւր սկսաւ ժամը 9-ին, 40 հատ ալ խշուրցի զիւրդ հասան: Կուեցանք մինչի երեկոյ. ժամը 1-ին աղատուանք անմնաս, իրենց-մէն սատակ ութ հատ ձի:

Յունւարի մէջ էր: Ես, Համբարձում, Յարութիւն, Անտրոն, Յաօ, Ղադար գնացինք կապար փոխադրելու Մուշէն: Երբ որ փոխադրեցինք, հասանք Հաւատորկայ ձորու մէջ, Պնաւ ըսեա՞ծ տեղը նստանք. շարակաւորներ ետ դարձան, չեղաւ շարակաւոր: Համբարձում, Յարութիւն, Անտրոն անցան յառէջ, որպէսզի շարակաւոր հանեն Սինամէրկու. բայց երբ որ հոն հասան, խշուրցոց զւրդեր եկան իրենց վրա. սկսան կուել մինչի երեկոյ: Իմ քով կայ 40 լիտր կապար. ձիւն ալ շատ է գետին: Մուշ ալ Հուաւր գնացել է. ես ալ Մշոյ ճանապարհի վրա եմ: Ըսի թէ երբ զօրք եկաւ, մենք երեքս ալ պիտ կուենք զօրքերի հետ, չերթան տղոց վրա: Օրհնեալ ձիաւորեա՞ծ զօրք չեկաւ Մուշէն, տղերքն ալ աղատուան անմնաս, ես ալ աղատուացի զկապար, տարի հասցուցի Գոփ: Ընկերներ ալ հոն էին: Կռիւ ընող զիւրդերուց սպանուա շ հատ, 3 ալ ետարուա:

Գարնան, ապրիլի վերջեր աւ չորս ընկեր ալ հետս

գնացի Յրոնք վառող փոխադրելու: Վեց ոսկի տւած էի վառողի համար, իսկ վառող պիտ գար Բերդակ: Վառողի պատճառաւ ես և իմ ընկերները գնացինք Բերդակ. մի ժամ էր մնացել, որ լուսնար տեղաւորուեցանք: Արշալոյս սկսաւ բացել. յանկարծակի երկու ոտտիկան և զիւրդ նօպատար եկան՝ մեր դռան վրա տեսան զմեզ: Արդէն զիւրի մէջ կար 20 ձիաւոր. կէս ժաման հեռաւորութիւն Առաջ զիւր ալ կար 20 ձիաւոր: Գիւղի 20 ձիաւոր հասան մեր վրա: Զարնելով դուրս ելանք: Միւս 20 ձիաւոր ալ, որ կը մնար Արաղ, նրանք ալ հասան: Թիւրքերի, զիւրդերի և զօրքերի թիւը 2500-էն աւելի էր: Կուելով հասանք Հաւատորկայ ձորու մէջ. Հաւատորկայ հայերն ալ մէկ կողմէն կտրին զմեր յառէջ, սկսան զարնել զմեզի: Վերջապէս կուելով հասանք Կորեկն-աղբիւր: Առաւօտեան ժամ 10-էն սկսաւ, երեկոյեան ժամ 10-ին վերջացաւ կռիւր: Ընկերներս էին Յակէ, Գալէ, Սրաղանցի, Արամ Մուշեցի, Սիմօ դաշտեցի: Մեզնէ զարնուա Գալէն՝ թեւէն, բայց անմնաս. լաւացաւ, իսկ թշնամուց երեք հատ դուրս ելաւ բռնեա՞ծ. զմիւսներ կորսնցուցին: Աղատուանք, անմնաս անցանք Սասուն:

Վերջապէս, 12 տարի է, որ յեղափոխական հայդուկ եմ. ինձ վրա ստորահէլ է 14 կռիւ, 20 ամիս ալ քանտ Մուշ և Բաղէշ:

Մ Ե Ր Զ Ո Հ Ե Ր Ը

Զ Ի Մ Ա Ռ Ա Յ Ի Ե Ղ Օ Ն

Հին հայդուկներէն էր Զիմաուացի Եղօն:

Շատ վաղուց ինքզինք նետել էր յեղափոխական յորձանքը: Մտել էր Սարգիս Կուկունեանի անդրանիկ արշաւախումբին մէջ, բռնել և աքտորել էր Սիրիբ, կրել էր անլուր շարչարանքներ: Եւ երբ ազատուել էր բանտէն ու աքտորէն, մտել էր Հ. Յ. Գաշնակցութեան շարքերը, կատարել է շարք մը ահաբեկումներ Կովկասի մէջ և ապա անցել Ամերիկա:

Օտմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն քանի մը տարի վերջ, կը վերադառնայ Սերաստիա, կանցնի Կովտուն, Մուրադի մօտ և ծպուած կապրի:

Պարթևահասակ և հուժկու, թիկնեղ ու հաստաբազուկ հայդուկ մըն էր Եղօն: Զարճասէր, կատակախօս՝ հանգիստ ու անորոշ ժամանակ, լուրջ ու մտաբող, խորհող ու դատող՝ գործի ժամանակ: Յուսալքումի, վշտի ու թախիծի ծանր ժամերուն իսկ անիկա կը գտնէր ելք մը, միջոց մը սփոփելու մարդ-

կանց շատ դիւրին ու հաճելի ձևով: Ընկերական շրջանակի մէջ անմասն էր:

Թիւրքերան տակաւին պատերազմին չէր մասնակցեր, բայց ակներև էր, որ մութ ու բութ բան մը կը խմորէր: Զօրաշարժն սկսած էր: Ամէն ոք ծանր մղձաւանջի տակ կը շնչէր:

Մուրատ, Եղօ ու Վարդան Շահպաղ, յաճախ կը հանդիպէին իրարու՝ խորհրդակցելու համար դրաքեան մասին:

Բուս-թիւրքական պատերազմը երբ պայթեց, ամբողջ հայ ժողովուրդը տատանումներու և անորոշութեան մատուեցաւ:

Վրա հասան ձերբակալութիւնները: Բոլոր տեղական գործիչները, կուսակցականներն ու պաշտօնականները, ուսուցիչներն ու քահանաները, գունդաբազուկ, չլիթայակապ ժանտարմաներու մտրակներուն տակ Սըվազ զուեցան: Զառա, Տիվրիկ, Զիմաուա, Գոչասար, Տուգասար, Ղանդալ և այլուր դատարկեցան իրենց դեկավարներէն:

Գիշերները սպառազէն դահիճները կը սլքտային բանտերուն շուրջը և խումբ-խումբ կը տանէին ջարդելու: Գիւշ ու քաղաք կը հնձէին մտածող, բանիմաց տարբերէն:

Նենգամիտ մեծարանքով, քանի մը ձիւտորներ, Սերաստիոյ յայտնի չէթաներէն, դնացին Կոլտուն Մուրատն ու Եղօն ալ ձերբակալելու:

Երկուքն ալ փորձած մարտիկներ, իսկոյն ըմբռնեցին իրերու կացութիւնը և հրահանգեցին իրենց գինակիցներուն պատրաստ ըլլալ և ոչ մի դնով չյանձնելի:

Մուրատ ու Եղօ, փոքրաթիւ խումբի մը գլուխ անցած, քաշեցան սարերը:

Եղօն ամիսներ շարունակ, ամբողջ կուիներու ընթացքին, մանաւանդ Մուրատի հիանդութեան պահուն, ինք զեկամարեց խումբը, զգաստ ու զգոյշ, և Մուրատը իր քեներում վրա քարայրէ քարայր, ձորէ ձոր անցաւ, թշնամիէն թագնելու համար:

Ամիսներու օրհասական կուիներէ յետոյ, գաղթի ու սարսափի, արին-արցունքի ծովը ճեղքած եկան հասան Րիգէ: Մովսիսը կանգնած թիւրք նաւակ մը բռնադրաման ենթարկեցին ալիւրի տոպրակներով լիքը և նետուցան մէջը՝ Բաթում նետուելու դիտաւորութեամբ:

Եղօն անձամբ, յուզումով ու ցասումով, անտաներու վայրենի մենութեան, մութ ու լերկ զարայրենրուն մէջ, գիշերային լուսնի տակ գրի է առէր այս հերոսական ճամբորդութիւնը: Անոր յիշատակարանն էր, որ Մուրատ ամբողջացուց և յանձնեց հրատարակութեան:

Եղօն նաւակի ալիւրի տոպրակներէն մէկը պտուռով գրօշակ կընէ և վրան ան խաչ կը շինէ, ի նշան խորունկ սուգի, որուն ենթարկեցաւ տաճկահայ ժողովուրդը մէկ ծայրէն միւսը:

Աւա՛ղ, սակայն, իրեն ալ վիճակած էր այդ սեխալը:

Րիգէի մօտ, խումբը կուի կը բռնէի թիւրք չոգեմակոյղի մը հետ և կուիւր կը տեէ երկու ժամ: Թշնամին կը պարտէի և փախուստի կը դիմէ: Ամենքի ուրախութիւնն անսահման է: Եղօն փախչող թշնամու ետեւէն քանի մը գնդակ ալ կարձակէ, և, սակայն, թշնամին կը փոխարինէ հետուէն, ու Եղօն կը զարնէի՛...

Հայ արգոնաւորներու այս խումբը Բաթում հասաւ բոլորի հմայքին ու հիացմունքին արժանացած և դժբախտ Եղօի դիակը զրկած:

Վ. Հ.

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

... .. յուլիս, 1929.

Յորհրդային Միութեան սահմաններում նորից սարսափ է առաջացրել Ձեկան, որ այժմ Քաղվարչութիւն անունն է կրում: Ովքե՞ր են այդ մարդակեր հինարկութեան գործակալները՝ չեկիտները.— նախկին մարդասպաններ, աւաղակներ, դատարկապորտ շրջմոլիկներ և ձրիակեր անասուններ: Հասարակական անպտեք խաւի այս ներկայացուցիչներն են, որ օրը օրին փչրում, ոտնակոխ են անում Հայաստանում ամէն մի սրբութիւն: Ձեկան Հայաստանում ամէն օր որոշ մարդկանց վերաբերմամբ իրիտ վագտնի հսկողութիւն է կատարում, ձերբակալում ու դաշնակցականութեան մէջ մեղադրելով՝ աքսորում է անյայտ ուղղութեամբ: Մինչև օրս աքսորականների թիւը հազարների է հասնում, որոնք մեծ մասամբ դտնուում են հեռավոր Սիբիրի խորքերում. իսկ մի մասից էլ տեղեկութիւն չկայ քնաւ: Եթէ ուրախալի մի պարագայ կայ, այդ էլ այն է, որ Հալաճուղ և աքսորող դաշնակցականներին փո-

խարհող նոր սերունդ է գոյանում մեղանում՝ աւելի թունդ, քան Սիբիրի խորքերում եղածները:

Ձեկան Հայաստանում վերջերս որդեգրեց մի նոր քաղաքականութիւն. մինչ առաջներում դաշնակցականութեամբ մեղադրողներին գիշերով էին ձերբակալում ու մեծ զգուշութեամբ փոխադրում Ձեկաւ. այս անգամ մարդկանց գողանում են օրը ցերեկով՝ գործի գնալիս և կամ որևէ տեղում: Ձեկայի կողմից գողացած մարդկանց մասին նոյնիսկ Ձեկան ինքը տեղեկութիւն չի տալիս ամիսներ շարունակ, այնպէս որ, երևակայեցէք ձերբակալածի ընտանիքի անգամների հոգեկան դրութիւնը:

Ձեկայի կատարած վայրագութիւնները, ահաբեկումը, բանտն ու աքսորը երբեք չեն կարողանում հայ ժողովրդի սրտից ու հոգուց հանել իր ամենանախկին սրբութիւնը.— Դաշնակցութիւնը. բոլշևիկները երբեք չպիտի Մալոգեն դրան, որովհետև այդ Հ.Յ.Դաշնակցութիւն կաղմակերպութիւնն է, որ իր բովանդակ գոյութիւնը քանիցս վտանգի տակ է դրել, երբ այդ պա-

հանձնել է հայ ժողովրդի շահը: Հայ բուլլետիկները այն բոլոր ջանքերը, որ գործադրուած են Դաշնակցութիւնը հայ գանգաւածներէց կտրելու, ո՛ր միայն դրական հետեանք չեն տւել, այլ ժողովրդին բերել է այն համոզման, որ չկայ փրկութիւն բուլլետիկեան յօնք՝ առանց Դաշնակցութեան: Եւ այդ է պատճառը, որ Երեւանում մի դժբաղդ լաւելիս հասարակ ժողովուրդը ձայն է տալիս իրար և ասում.

— Գալիս եմ մերումք:

Աքսորուածները հարազատներին ու բարեկամներին խիտ աչքով են նայում բուլլետիկները: Նրանց պաշտօնագրուր են անում, եթէ պաշտօնավարում են: Աքսորուածները և նրանց պարագաները երեսներին բացարձակ գրկում և գտում են դպրոցներից: Չնայած որ դպրոցները ուսումը արհեստ միակողմանի է և անտանելի, բայց և այնպէս մտածելու ընդունակ մարդկանց համար բոլորովին անհատկանայի է, թէ դաշնակցական ծնող ունեցող երեխան ինչո՞վ է մեղաւոր, որ զրկուած է «էլենաստու լինիկիմից» և բուլլետիկեան կրթութիւնից, որ թէկուզ ամենախորջ չափով իւրացելը առաւելութիւն պիտի համարուի բուլլետիկների համար:

Հայաստանում նոր սերունդը ընդգործէն յարում է ազգային ոգի կրող գրականութեան: Հայ բուլլետիկները հայոց պատմութիւնը վերացրին դպրոցներից՝ դեռ իրենց իշխանութեան առաջին օրից: Յետագայում վերացրին նաև գրաբառի դասաւանդումը և հայոց գրականութեան սխնդրը կազմող հեղինակների ստեղծագործութիւնը: Բայց և այնպէս մնում էր Ազգային Թանգարանին կից գտնուող Հանրային Գրադարանը, ուր հայ հեղինակների ամբողջական գործերը կարելի էր ճարել, և ուր աշակերտութիւնը մըջիւնի նման թափուում էր այնտեղ ու կարգում Բաֆֆիի, Ահարոնեանի և այլ հայրենասէր և ազգասէր հեղինակների երկերը: Սրա փոխարէն արկղներում փակւած էր մնում Մոսկուայից ուղարկւած համաշխարհային կեղծ դեղատոմսեր պարունակող բուլլետիկեան գրակնութիւնը: Ի վերջոյ, կատարեց այնտեսայիլին: Հանրային Գրադարանից վերցրին բոլոր այն հեղինակների գործերը, որոնք «Հայրենասիրական թոյն» են սրկուած ընթերցողներին: Երեւի, վերջ ի վերջոյ, գործը այնտեղ է հասնելու, որ Հայաստանի ազգաբնակչութիւնը աճուրդ է հանելու լայնածաւալ, սակայն, ստօթի ու մեղկ Ռուսաստանի հետաւոր անկիւնները, որովհետև ի՛նչ միջոցները որ դիմում են հայ բուլլետիկները, ապարդիւն է անցնում և հայաստանցին կառչած է մնում ազատագրական, հայրենասիրական, ասել է դաշնակցական գաղափարներին:

Հայաստանի ժողովրդի անտեսական դրութիւնը շատ ծանր է: Քաղաքներում մետ արևուտըը վերջացած է անտանելի ստրքերի հետեանքով: Անգործների թիւը մի քանի տարրով բարձրացաւ միմիայն Երևան քաղաքում: Պաշտօնեաների վիճակը համեմատաբար բանտրներից լաւ է: Պաշտօնեաները միջին հաշւով ամսական ստանում են 60, իսկ քանուորները 40 բութլի: Ուտեստի և հաղորտեղչնի պակասութիւնը խիտ զգալի է: Ան հացը առանց զբօղկի և փամերով հերթի

ապասուած անհնար է ունենալ. զբօղկով ու հերթերով ձեռք բերածն էլ մէկ կամ երկու ֆունտից աւելի չէ: Եղած իրողչնների զներն էլ շատ թանգ են: Բոլոր տեսակի տարանքերը կենտրոնացած են բանկօսպներում (բանտրական կօսպերատիւներում) և վաճառոււմ են հետեւեալ գներով.

Ան հացի քիւօն բանկօսպում արժէ	21 կոպէկ
,, ,, ,, մասնաւորի մօտ արժէ	50 ,,
Ոչխարի միւր բանկօսպում	1.50 ,,
Եզի մսի քիւօն բանկօսպում	80 ,,
Կաթի քիւօն բանկօսպում	28 ,,
Լուցկիին (տասներկու տուկը)	30 ,,
Նաւթի փութը	1.80 ,,
Զիթ (նայած տեսակին) մեթրը	40-50-60կ.
Կտաւ (ամերիկեան)	60-70կ.
Փաթիխայ (խասայ)	85կ.—1 ր.
Բաթիխտ	1 րութ
Սաւան	4-5 ,,
Կերպասի մեթրը նայած տեսակին	10-16-18-25ր.
Քրեպուրչին մեթրը	14 րութ.
Ապարոչ (կանացի շարֆ) հատը	40-50ր.
Կօշիկ լուստրին (կանացի, լաջ) գոյզը	50 ,,
,, չէ՛վրօ կանացի գոյզը	30-35ր.
,, չէ՛վրօ այր մարդու գոյզը	25-30ր.
Սանդալ (չուստ) գոյզը	10-12ր.

Ընդհանրապէս բանկօսպներից գնումներ կատարելը կապւած է մեծ դժարութիւնների հետ: Նախ՝ բանտրական կօսպերատիւներէ Բիւրթեան անդամ պէտք է լինել՝ մօտէլով միանալով 15 բութլի, որպէսզի սոյն բանկօսպների դռներում ապասելու իրաւունք ունենաք: Հերթի կանգնել և սպասել դեռ չի նշանակում ձեռք ձգել պէտք եղած մեթրքը կամ ապարանը, որովհետև իրաժամանակ հարիւրաւոր մարդիկ հերթի են սպասում, իսկ մեթրքը հազիւ բաւականացնում է մի քանի տասնեակ մարդկանց պէտքերին:

Հաշուստեղչն գնելու համար բաւական չէ զբօղկ ունենալ, պէտք է լինել բուլլետիկ և կամ արհմիութեան անդամ, որպէզի գնումներ կատարեք հաւասարական կերպով, եթէ հերթեւ և մնացել է կարմիր ազնականների համար սեփական պահեստ հանդիսացող այդ կօսպերատիւներում: Լաւազոյն դէպքում իսկ իւրաքանչիւր անդամին յաշուում է ձեռք բերել երեք մեթրից ոչ աւելի: Բանկօսպները չորս պատերին կպչւած են մակագրութիւններ. — «Զգուշացէ՛ք զբայանահաստներէրից»:

Գրպանահաստները բուլլետիկեան արիւնտ տիրապետութեան արդիւնք լինելով՝ բանակներ են սրանք մեր երկրում:

Մանրավաճառները Երևանում մեծ մասամբ թուրքեր են: Թուրքերը արևտրական ապարկչուած հետզհետէ աւելի են ամբանում Հայաստանում, մասնաւորապէս Երևանում. նրանք կապ ունեն Նախիջևանի մաքսանեղ թուրքերի հետ:

Խորհրդային Հայաստանի մի շարք քաղաքների և գիւղերի երջանիկ տարրերը կազմում են թուրքերը՝ շնորհիւ բուլլետիկների ցոյց տուած բարեհաճ վերաբերմունքի: Հետաքրքրական է արձանագրել, սակայն, ճշմարտութիւն է այսօր Երևանում, որ վանցել ճարպիկ

«գաղթական» լքեց շուկան: Կա չկարողացաւ դիմանալ պետութեան ծանր տուրքերին, մինչ մաքանենալ թուրքերը կարողանում են: Ենթո՞րէի Պարսկաստանից բերած ապրանքներէ՝ Երևանի շուկային տիրեցին թուրքերը:

Դժուար է նկարագրել վիճակը Յունաստանից եկած գաղթականներէ, որոնք մ իկերպ տեղաւորել են կիսաւեր տներէ և զետնայարկ խանութներէ մէջ: Երբ նրանք եկան, հագուստով շատ լաւ էին, այնպէս որ մեր խեղճ ու տկլոր երկրում, նրանց դիտելիս, օր ու զիշեր բոլընիկներէ հոլոված բուրժուս-կապիտալիստներն էինք կարծում, բայց այսօր նրանք էլ հասան մեր օրին: Քանիցս ինքս ականատես եմ եղիլ Հայկենտգործկոմում, թէ ինչպէս Յունաստանից եկած որբերը կիսամերկ վիճակով եկել աղերսում էին նախագահի տեղակալ Հայկ Ազատեանից, որ աշխատանք տայ իրենց՝ սոված շմեռներու համար: Թախծապին գոչում էին. «Աշխատանքի բոքսս կերթանք և որևէ աշխատանք չեն տար, կաղաչենք, միջնորդեցէք, որպէսզի Աշխատանքի Բոքսան և կոմիտարիատը մեզի գործ տան: Աշխտողկոմատ կերթանք, սակայն, դեռ կոմիտարին չտեսած մեզի կը վռնտեն այնտեղէն. գոնէ դուք մեզի գործի մը դրէք. անօթի կը ըմեռենք: Եթէ գործ չկար հոս, հապա ի՞նչու մեզ հոս բերիք»:

Հաստավիզ Հ. Ազատեանը արհամարհական ձևով պատասխանում էր.

— Այդ մեր գործը չէ, գնացէ՛ք, ինքներդ աշխատանք գտէ՛ք. չէ՛ք ճարի՛ մեռէ՛ք: Ի՞նչ էք գալիս ու ձեր աղերսանքով մեր գլուխը տանում: Մե՞զը էին ցանել, որ էստեղ եկաք, թող չգալիք. հայրա՛ւ, դո՛ւրաս:

Նոյնպիսի արհամարհանքով է վերաբերում և բանգիւղտեսչութեան բողոքի բերան այն մարդկանց հետ, որոնք բողոքում են, թէ՛ «մեզ կըլկ անիրաւացիօրէն աշխատանքից հեռացրին՝ առարկելով, թէ աշխատանք չկայ, սակայն, այսօր մեր տեղ նստած են մեր վարիչների բարեկամները»: Ոմանք էլ գիտում են, թէ՛ արհմիութեան անդամ ենք, սակայն, կործազուրկ ապրելու համար չօրի էլ չունենք: Աշխրբասայի բուլընիկ պաշտօնայի պատասխանը «հերթի սպասեցէք» է լինում: Ի՞նչ հերթ, ի՞նչ բան. Աշխրբասն վերեկից հրամայած մարդկանց է գործի դնում: Անկուսակցական անգործ գործատուների սովածութեան դիմաց բոլընիկները չազանում են՝ ծծելով մեր ժողովրդի արիւնը: Բոլընիկների խրախճանքների նկարագրութիւնը առանձին թղթակցութեան նիւթ է:

Բոլընիկեան յեղափոխութիւնը որսւ ժողովրդի զլխին նոր բռնակալ բերեց. այդ բռնակալի սև թաթն է, որ իջել է նաև մեր զլխին. կարմիր «գրախտում» փակւած չգիտեսք, թէ որն է փրկութեան ճամբան:

ՍԻՄԱ

Հայաստանի վարչական նոր բաժանումը

Յուլիս 26-ին Հայաստանի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտէն հրատարակել է Հայաստանի վարչական նոր բաժանման որոշումը: Ի նկատի ունենալով հարցի կարևորութիւնը՝ արտասույում ենք այստեղ այդ որոշումը ամբողջապէս: Այսուհետև Հայաստանը վարչական տեսակէտից ներկայացնելու է հետևեալ պատկերը—

1. ՀԱՅԿ այժմ գոյութիւն ունեցող վարչական բաժանումները վերացնել:
2. «Գաւառ» վարչական տերմինը թողնել անփոփոխ, գործածելով այդ ուսուական «օկրուգ» բառի իմաստով. «գաւառակ» վարչական տերմինը վերացնել, փոխարինելով այդ «շրջան» (ռայոն) տերմինով:
3. Այժմեան Նոր Բալաղէտի գաւառը վերանանել Սևանի գաւառ. Լոռի-Փամբակի և Դիլիջանի գաւառները վերանանել Լոռու գաւառ: Մնացած գաւառները անունները թողնել անփոփոխ:
4. ՀԱՅԿ ամբողջ տերիտորիան բաժանել հետևեալ հինգ գաւառներէ.—

- Ա. Երևանի գաւառ, կենտրոնը — Երևան, որի մէջ մտնում են հետևեալ տասը շրջանները՝
  - 1) Մեղրու շրջան, կենտրոնը — Մեղրի.
  - 2) Դարալագիազի շրջան, կենտրոնը — Քելչիզենդ.
  - 3) Աշտարակի շրջան, կենտրոնը — Աշտարակ.
  - 4) Թալինի շրջան, կենտրոնը Թալին.
  - 5) Կոտայքի շրջան, կենտրոնը — Արամուս.
  - 6) Հրազդանի շրջան, կենտրոնը — Նորաքաւէթ.
  - 7) Ղամարուի շրջան, կենտրոնը — Ղամարու.
  - 8) Ղուրղուզուլու շրջան, կենտրոնը — Ղուրղուզուլի.
  - 9) Վաղարշապատի շրջան, կենտրոնը — Վաղարշապատ.
  - 10) Վեդիի շրջան, կենտրոնը — Վեդի:
- Բ. Լեւինակամի գաւառ, կենտրոնը — Լեւինական, որի մէջ մտնում են հետևեալ եօթը շրջանները՝
  - 1) Արբարայի շրջան, կենտրոնը — Ամասիա.
  - 2) Ղզըղչի շրջան, կենտրոնը — Ղզըղչ.
  - 3) Դիւզքերնդի շրջան, կենտրոնը — Դիւզքերնդ.
  - 4) Հաջիխալիլի շրջան, կենտրոնը — Հաջիխալիլ.

- 5) Մոլլա-Գեոքչայի շրջան, կենտրոնը — Մոլլա-Գեոքչա.
- 6) Համամլուի շրջան, կենտրոնը — Համամլու.
- 7) Արարանի շրջան, կենտրոնը — Այի-Քուչակ.
- 9. Լոռու գաւառ, կենտրոնը — Ղարաքերիխա, որի մէջ մտնում են հետեւեւ հիւզ շրջանները՝
  - 1) Իջևանի շրջան, կենտրոնը — Իջևան.
  - 2) Ղարաքերիխայի շրջան, կենտրոնը — Ղարաքերիխա.
  - 3) Ալլաշվերդու շրջան, կենտրոնը — Մանես.
  - 4) Ստեփանաւանի շրջան, կենտրոնը — Ստեփանաւան.
- 5) Ծամաղանի շրջան, կենտրոնը — Բերդ.
- 7. Աւանի (Նախկին Նոր Բայրազէտի) գաւառ, կենտրոնը — Ելենովկա, որի մէջ մտնում են հետեւեւ վեց շրջանները՝
  - 1) Ալափարսի շրջան, կենտրոնը — Ալափարս.
  - 2) Ախտայի շրջան, կենտրոնը — Ն. Ախտա.
  - 3) Նոր Բայրազէտի շրջան, կենտրոնը — Նոր Բայրազէտ.
  - 4) Մարտունու շրջան, կենտրոնը — Մարտունի.
  - 5) Բասարգէւարի շրջան, կենտրոնը — Բասարգէւար.
  - 6) Կարմիր-գիւղի շրջան, կենտրոնը — Կարմիր-Գիւղ.
- Ե. Ջանգուզի գաւառ, կենտրոնը — Գորիս, որի մէջ մտնում են հետեւեւ երեք շրջանները՝
  - 1) Գորիսի շրջան, կենտրոնը — Գորիս.
  - 2) Ղափանի շրջան, կենտրոնը — Ղափան.
  - 3) Սիսիանի շրջան, կենտրոնը — Ղարաքերիխա:
- 5. Երևանի գաւառի մէջ մտնող 10 շրջանները՝
  - 1) Մեղրու շրջանը մտնում է իր այժմեան սահմաններում անփոփոխ.
  - 2) Դարալագեհայի շրջանը կազմուում է այժմեան Քեչիչքենդի և Փաշալի գաւառակներէրց, առանց Ալազիւարի արօտավայրերի.
  - 3) Աշտարակի շրջանը կազմուում է այժմեան համանուն գաւառակից (առանց Թղիթ, Բեարաշամբ, Ղարաշորան, Արքել և Թուլինարի գիւղերի, որոնք անցնում են Ալափարսի շրջանին), Սամաղարի գաւառակի Փաթրինը, Ուշան, Կոշ, Աւան, Ղարալար, Մազգա, Ղոյթուր և Արարանի գաւառակի Համամլու գիւղերից.
  - 4) Թալինի շրջանը կազմուում է համանուն գաւառակից (առանց Միրզախան և Այրիսիֆաթ գիւղերի, որոնք անցնում են Ղուրղուղու շրջանին) և Սամաղարի գաւառակի Ներքին և Վերին Գալաքիթ, Ղարապատ, Դիան, Բայրազ, Վերին և Ներքին Աղջալա, Ագարակ, Բաշաղուղ, Ելի և Սչանլու գիւղերից.
  - 5) Կոտալքի շրջանը կազմուում է այժմեան համանուն գաւառակից (առանց Քեանքան, Դալաքու, Ղոյլի, Դաւախարարա, Ղզղուլա, Նովո-Նիկայակա, Նուռնուզ գիւղերի, որոնք անցնում են Ալափարսի շրջանին) և Բաշաղուղու գաւառակի Արթիզ, հայկական ու թրքական Գողթի, Բաշաղուղի, Ողջաբերդ, Քեարփինջու և Աւաղար գիւղերից.
  - 6) Հրազդանի շրջանը կազմուում է համանուն գաւառակից իր այժմեան սահմաններով, Բաշաղուղու գաւառակի Եորբուլազ, Բիթլիւն և Ջրաշէն գիւղերից,

- ամբողջ Ջանգիբասար գաւառակից (բացառութեամբ Վերին և Ներքին Գալաքու, Վերին և Ներքին Թուրքմանլու, Խարաբա-Քեթխանլու, Կայարան և Դարաբազ գիւղերից, որոնք անցնում են Վաղարշապատի շրջանին.
- 7) Ղամաղուի շրջանը կազմուում է համանուն գաւառակից (առանց Եուզալի, Խարաբա-Քեթխանլու և Սէյիդ-Քեթխանլու գիւղերի, որոնք անցնում են Վեդիի շրջանին) և Բաշաղուղու գաւառակի Երանոս գիւղից.
- 8) Ղուրղուղու շրջանը կազմուում է համանուն գաւառակից իր այժմեան սահմաններով և Թալինի գաւառակի Միրզախան ու Այրիսիֆաթ գիւղերից.
- 9) Վաղարշապատի շրջանը կազմուում է Սամաղարի գաւառակի Թալի, Եամիրում, Ֆրանգանց, Այալու, Հաջի-Ղարա, Դաշա, Դոդա, Հաջիլար, Եահուհան, Աղանատուն, Ղզիալուղ, Աղջաղալա, Մուղանջուղ, Գրամփա, Վերին և Ներքին Այնալու, Սամաղար, Հայթաղ, Գորբաքան, Քեթրիլու, Այրիլու, Հայ և Թուրք Ձէյվա, Քեթուանլու, Վերին և Ներքին Ղուլթիլու գիւղերից և Ջանգիբասարի գաւառակի Վերին ու Ներքին Խաթունարիս, Ղամաղու, Ղաղարազազ, Ղարխուն, Վերին ու Ներքին Թուրքմանլու, Ղարաբազ Քեթուանլու գիւղերից:
- 10) Վեդիի շրջանը կազմուում է համանուն գաւառակից իր այժմեան սահմաններով, Բաշաղուղու գաւառակի Բայրուրդ, Մեծ և Փոքր Դիւանլար, Ելիւն, Գեոլայար, Մոլլա-Ալմուղ, Եամար, Քեթրիքենդ, Ղալազիի, Իմիրդի, Արալի գիւղերից և Ղամաղուի գաւառակի Եուզալի, Խարաբա, Քեթխանլու և Սէյիդ-Քեթխանլու գիւղերից:
- 6. Լենինականի գաւառի մէջ մտնում են Լենինականի գաւառ (առանց Թալինի գաւառակի), Լոռու-Փամբակի գաւառի Համամլու գաւառակը և էլմիանի գաւառի Արարանի գաւառակը (առանց Համամլու, Քիրաշու, Բուժական և Ճալա գիւղերի):
- Լենինականի գաւառի մէջ մտնող 7 շրջանները կազմուում են՝
  - 1) Աղբարայի շրջանը՝ այժմեան համանուն գաւառակից անփոփոխ.
  - 2) Ղզղուշի շրջանը՝ այժմեան համանուն գաւառակից անփոփոխ.
  - 3) Դիւղքենդի շրջանը՝ այժմեան համանուն գաւառակից անփոփոխ և Մոլլա-Գեոքչայի գաւառակի Քեալալի, Ղափիլ, Թալ-Օղլի, Իմիրխան, Ղուլթիլու, և Քեաթխանլու գաւառակի Ինիլարի, Թումաղաշ, Ղազանի, Փանիկ և Փ. Պանի գիւղերից.
  - 4) Մոլլա-Գեոքչայի շրջանը կազմուում է համանուն գաւառակից իր այժմեան սահմաններով, բացի այս յօդուածի 3րդ կէտում մատնանշած գիւղերից (Դիւղքենդի շրջանին անցած) և Քեաթխանլու գաւառակի Արթիկ և Մալթի գիւղերից.
  - 5) Հաջի Խալիլի շրջանը կազմուում է համանուն գաւառակից իր այժմեան սահմաններով և Քեաթխանլու գաւառակից, առանց 6րդ յօդուածի 3րդ կէտում յիշած գիւղերի.
  - 6) Համամլուի շրջանը կազմուում է համանուն գաւառակից իր այժմեան սահմաններով.
  - 7) Արարանի շրջանը կազմուում է համանուն գաւառակից, իր այժմեան սահմաններով (առանց 5րդ յօդ-

ածի 3րդ կէտում և 8րդ յօդանի 1ին կէտում յիշած գիւղերի, որոնք անցնում են Ալափարսի և Աշտարակի շրջաններին) :

7. Լոռու գաւառը կազմում է այժմեան Լոռու-Փամբակի և Դիլիջանի գաւառներէց, առանց Համամալի ու Կարմիր-Գիւղի գաւառակների :

Լոռու գաւառի մէջ մտնող շրջաններէց՝

1) Ստեփանաւանի շրջանը կազմում է այժմեան Ստեփանաւանի ու Վարանդակայի գաւառակներից և Դսեղի գաւառակի Զորագիւղ ու Քոլլագերան գիւղերից :

2) Ալաշղէրդու շրջանը կազմում է Համանուն գաւառակից իր այժմեան սահմաններով, Բարանայի գաւառակի և Բարանա, Դովղ, Կոզք, Ղալաչա և Դսեղ գաւառակի Վաչազան, Ծաթեր, Դսեղ, Սաղի-Բաղդի. Բարինջ, Մարց, Լոռուտ, Շամուտ, Սթան և Ահնիճոր գիւղերից :

3) Ղարաքիլիսայի շրջանը կազմում է Համանուն գաւառակից իր այժմեան սահմաններով և Դսեղի գաւառակի Շահալի, Ղամշուտ, Խաչի-Գիւղ և Սիսիմազան գիւղերից :

4) Իջևանի շրջանը կազմում է այժմեան Իջևանի և Դիլիջանի գաւառակներից (առանց վերջին Սեմեոնովկա և Զիրուխու գիւղերից), Բարանայի գաւառակի Կոթի գիւղ, Դոստու, Ղոչղոթան, Ոսկեպար, Բաղնիս ու Ջուջվանք և Կարմիր-գիւղի գաւառակի Գեօլգեանք, Զալաքեանք, Ղարաղալա, Եանդ-Փայա և Ամիրխան գիւղերից :

5) Շամշադնի շրջանը կազմում է Համանուն գաւառակից իր այժմեան սահմաններով :

8. Աւանի գաւառը կազմում է այժմեան Նոր Բայազէտի գաւառից, Դիլիջանի գաւառի Կարմիր Գիւղի գաւառակից, Երևանի Աշտարակի ու Աբարանի գաւառակների մի մասից և Դարալագեազի գաւառի Ալազեօլարի արօտավայրերից :

Սևանի գաւառի մէջ մտնող շրջաններէց՝ Ալափարսի շրջանը կազմում է Կոտայքի գաւառակի Գեանգեան, Դալլաջու, Ղոյլի, Դաւախարաբա, Ղզղալա, Նովո-Նիկալաևկա, Նուռնուղ, Աշտարակի գաւառակի Թղիթ, Քեալաչամբ, Ղարաջորան, Արքէլ, Թուլինարի, Աբարանի գաւառակի Քիրաջու, Բուժական և Ղալա, Ախտայի գաւառակի Ներքին և Վերին Քաղսի, Սուլակ, Բջնի, Ալափարս, Սուխո-Ճանտան, Թեղխարաբա, Գիւմուշ, Օզանլար, Արգաքեանդ և Ալղիբան գիւղերից :

2) Ախտայի շրջանը կազմում է Ելենովկայի և Ախտայի գաւառակներից (բացառութեամբ ա. կէտում յիշած գիւղերի, որոնք անցնում են Ալափարսի շրջանին) և Դիլիջանի գաւառի Զիրուխու և Սեմեոնովկա գիւղերից :

3) Նոր Բայազէտի շրջանը կազմում է Համանուն գաւառակից իր այժմեան սահմաններով անփոփոխ :

4) Մարտունու շրջանը կազմում է Համանուն գաւառակից իր այժմեան սահմաններով անփոփոխ :

5) Բաւարդեչարի շրջանը կազմում է Համանուն գաւառակից իր այժմեան սահմաններով (բացառութեամբ Զիլ և Բարալան գիւղերի, որոնք անցնում են Կարմիր-Գիւղի շրջանին) :

6) Կարմիր-Գիւղի շրջանը կազմում է Համանուն գաւառակից, Բաւարդեչարի գաւառակի Զիլ և Բարալան գիւղերից (բացի Կարմիր-Գիւղի գաւառակի այն գիւղերից, որոնք անցնում են Իջևանի շրջանին — 7 յօդ. 4 կէտ) :

9. Զանգեզուրի գաւառի նոր շրջանները կազմում են Համանուն գաւառակներից, իրենց այժմեան սահմաններով անփոփոխ :

10. Վարչատեսական այս բաժանումը կիրարկութեան է դրւում 1929 թ. Հոկտեմբեր 1-ից :

ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՒԱՍՏԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ազգային հաւատարմութիւն.— Հայաստանի Կոմունիստական Երիտասարդական Միութեան 6րդ Համագումարում, մայիսին, բոլշևիկ գործիչ Ամատունին իր զեկուցման մէջ արաւ հետեւել խոստովանութիւնները («Նորհրդ. Հայաստան», 29 մայիս) :

«Բնորոշ է հետեւել զէպըր: Երևանի կազմակերպութեան ակտիւի նիստում, երբ Վրաստանի կենտկոմի քարտուղարը զեկուցում է, ակտիւներից մէկը նրան հարց է տալիս :

— Ինչո՞ւ էք միայն Հայաստանի կոմսոմոլի բացերի մասին խօսում, ինչո՞ւ չէք խօսում Վրաստանի կոմսոմոլի բացերի մասին :

Մի ուրիշը հարցնում է .

— Նայիտնալիզմը ո՞րտեղ է շատ՝ Հայաստանում թէ Վրաստանում: Ես կարծում եմ, որ աւելի շատ է Վրաստանում, եզրակացնում է նա» :

Ամատունին պատմում է, որ Թուրք կոմերիտականները զանգատում են, որ հայերը անբարեացակամ վերաբերում են ցոյց տալիս զէպի Թուրքերը :

«Թուրք կոմերիտականների որոշ մասի մէջ Ազգբէլան ջոշիլու տրամադրութիւն կայ», գրում է կոմերիտական Ալեքսարովը :

«Սա ապացոյց է, եզրակացնում է Ամատունին, որ մենք Թոյլ ենք աշխատանք ազգային փոքրամասնութիւնների մէջ: Իսկ մեր Թուրքիւնից օգտւում է դասակարգային թշնամին... Հակադիպոփոսական կու-

սակցութիւնները ճշմունք են: ապացուցել, որ Վրաստանի կոմունիստները բարւել են Ֆեդերացիայի դիրքերն ու ճնշում, շահագործում են «հայ ազգին»: Թիֆուսից ինտերնացիոնալիստական այդ պրոպագանդան տարածում են ոչ միայն արտասահմանեան դաշնակցական թերթուկները, այլ և սոցիալ ինտերնացիոնալիստական Ֆէդուալական ինտելիգենցիան»:

Բայց մի թէ ճիշտ չէ «դասակարգային թշնամու» ասածը: Ահա տեսէք, թէ ի՞նչպէս է կարճաժամ ինքնազրգային Անդրկովկասի իշխանութիւնը:

Կառավարական պաշտօնաթերթ «Ջարեա Վաստոկա»-ի 12 մայիս համարում հրատարակւած է Անդրկովկասեան ինքնապետութեան 5րդ համագումարում ընտրուած անդրկովկասեան նոր իշխանութեան — գործկոմի, գործկոմի նախագահութեան, Ժողովմիտրհի անդամների և համամիութենական խորհրդի պատգամաւորների ցանկը: Ուշադրութեամբ քննեցէք այդ ցանկը և յետոյ ասէք, թէ արդեօք Երևանի խեղճ «պիտուր» իրաւունք չունէ՞ր Վրաստանի կենտրոնի քարտուղարին ուղղելու իր «հակայեղափոխական» հարցը:

Գործկոմի նախագահութեան մէջ Վրաստանի Կոմկուսը ներկայացւած է 12 անդամով, իսկ Հայաստանինը՝ 6-ով: Նախագահը փաստօրէն վրացի է՝ Յիսակայան, որովհետեւ նրա ընկերակիցները՝ Կասեանն ու Աղաջանի Օղլին ապրում են Թիֆլիսից դուրս:

Ժողովմիտրհի կամ կառավարութեան նախագահը նոյնպէս վրացի է՝ Շաւրա էլիւսան. վրացիներ են և աշխատանքի ու փոստ-հեռագրի գործադարները: Հայերից կառավարութեան մէջ դրուած են Նազարէթեանի ու Բէզգատեանի պէս Հայաստանի պայմաններին չբիժանթ մարդիկ: Այն էլ պէտք է ասել, որ Անդրկովկասի կառավարութեան 12 անդամից 5 ամենապատասխանատուները ռուսներ են, Մոսկուայի մարդիկ — աւետարի, արտաքին գործոց, ուղարած-ծովային, Ժողովրդական տնտեսութեան և Պետական Գաղաքային Վարչութեան (Չեկա):

Բայց ամենէն ուշադրաւը Համամիութենական ինքնապետութեան պատգամաւորութեան կազմի է. Վրաստանի Կոմկուսը Մոսկու և ուղարկում ասելի զան 40 ներկայացուցիչի, որից 37 վրացի — բոլոր յայտնի կոմունիստները՝ Յիսակայան, Օրախելաշվիլի, էլիւսան, Մախարաձէ, Կախիսի և այլն: Իսկ Հայաստանից նշանակւած է 15 մարդ, որոնց մէջ, Կասեանի ու Տէր-Գաբրիէլեանի բացառութեամբ, ո՛չ մի աչքի ընկնող անուն չկայ: Հասկանալի է, որ Հայաստանի պատգամաւորները ձայնը Մոսկուայում լսող չէ լինի:

ԱՋՐԲԷՋԱՆԻ ԿՈՄՄՈՒՆԻՍՏ

Մենք բազմաթիւ անգամներ ասել ենք ու փաստերով ցոյց տւել, որ Ազրբէջանի խորհրդային իշխանութիւնը գտնուում է ալլաթարած ու հակայեղափոխական բէզերի ու մուսուլմանների ճակը: Յամաւորէն հերքելուց ու մեզ լիաբերան հայտնելուց յետոյ՝ բողբոսիկները հիմա իրենք են հաստատում մեր ասածները: Ահա թէ ինչ ենք կարդում «Կոմսոմոլսկայա Պրաւդա»-յի 11 օգոստոս համարում:

Դուրս է դալիս, որ Կոմկուսի կենտրոնը վերջերս հիմնական «գտնանք» է ենթարկել Ազրբէջանի Կոմունիստական Կուսակցութիւնը, դուրս է ջըլել ընդհանուր քարտուղար Միրզոյեանին և մի շարք ուրիշ երևելի գործիչներ, տեղը դնելով նոր մարդիկ: Այդ առթիւ է գրում «Կոմսոմոլսկայա Պրաւդա»-ն:

«ՄՎ էր, հարցնում յուսանալիքը, Բաքում գրաւում Ժողովրդական տնտեսութեան և պետական կառավարութեան հրամանատարական բարձունքները: Ինչպէ՞ս էր գործադարութիւնների և կառավարական ուրիշ կարևորագոյն մարմինների ղեկավարող տարրերի կազմը: Ինչպիսի՞ն է ազրբէջանեան կազմակերպութեան ղեկավար կուսակցական շրջանների վիճակը»:

Եւ պատասխանում է.

«Ահա մեր առջև Խլըրիմի կենդանի պատկերը Խ. Ազրբէջանի հանրապետութեան Ժողովրդական գործադարներից մէկը: Բացառիկ կերպով փայլուն ու յստականշական մի պատկեր՝ Բաքուի ղեկավարութեան Փոնի վրա: 1917-ին Իլլըրիմը Լենինգրադում կազմակերպում է Մուսուլման-նահանգապետութեան պաշտօնակազմում ընդհանուր-նահանգապետութեան պաշտօնեայ է Չանգեզուրի գաւառում: Իր անխառնակ գործունէութեան ամբողջ ընթացքում նա բռնադատում է գիւղացիներին հողի կապալազին վճարել իր ազգական կալածատէր Չանբաշիբոկի և անհնազանդներին խրատի համար զիւղի կենտրոնում, մզկիթի կողքին, նրա հրամանով կախաղան է կառուցւած: Մուսուլմանի իշխանութեան անկումի նախօրեակին, Խլըրիմը, երևի հասկանալով այդ կուսակցութեան անկման անխուսափելիութիւնը՝ մի շարք ծառայութիւններ է մատուցանում յեղափոխութեան և իբրև հետևանք մուսուլմանականների ընդհանուր-նահանգապետական պաշտօնեան 1920-ին արդէն մեր կուսակցութեան շարքերում է: Ինչպէս է, որ մեր կուսակցական համագործնողք առաջին իսկ օրից շարժաբեկ կալածատէր Իլլըրիմի մարմինն... Նա գործում է մի շարք հակակուսակցական յանցանքներ և 1921-ին յարողութեամբ դուրս է թռչում կուսակցութիւնից: 1925 թւականին է: Ինչ որ անյայտ ճանապարհներով, օգտագործելով իր ազգակցական կապերը՝ Իլլըրիմը նորից երևում է Ազրբէջանի մակերեսին և վերահաստատում է կուսակցութեան մէջ: Նրա սխրագործութիւնների մասին գիտէ ամբողջ կազմակերպութիւնը, երբորդ համաբազմական խորհրդակոնգրում մի շարք պատգամաւորութիւններ յայտարարութիւններ են անում նրա մասին, բայց Իլլըրիմը այժմ էլ փոստ-հեռագրի գործադարի լիազօրի պաշտօնում է գտնուում»:

Այս մէկ:

Ահա և յալորդը — «բաւական գունագեղ մի դէմք՝ հանրային կրթութեան Ժողովում Կալայիլը: Երկու տարի է, Լուսժողկոմի իր գործակիցների հետ յափշտակում է խորհրդային գոյքը, ջնջում է հազարաւոր բուրլիների պարտք, անձնական գործերի համար տալիս է ամէն տեսակ անվերադարձ նպաստներ և այլն և այլն:

«Մոցիլայական ապահովութեան Ժողովում Մալիսքար Հաջիլը՝ փորձել է բռնաբարել չորս աշխատակուհիներ: Ակենադրոնկոմի անդամ եղած ժամանակը ներքև ու ապառ է թողել Յատուկ բաժնից փախած կալանա-

տրներին: Իւրացրել է 1904 թւականի կուսակցական իրաւունք, մինչդեռ ամենքը գիտեն, որ կուսակցութեան մէջ ոչ մի գործ չի ունեցել և 1917-1920թ. ապրիլ է գիւրում:

«Ազգրէջանի Ժողտնտխորհի նախագահ Ազալիքդիլը երբք շարքի առաջ խիստ յանդիմանութիւն է ստացել Կենտր. Վերստուգելի Յանձնաժողովի կողմից մի շարք հակակուսակցական վարժունքներ համար:»

«Գիւղժողովոմ Բունիաքաաւտէ մի շարք յանցանքներ է գործել և Վերստուգելի Յանձնաժողովի կողմից կուսակցական պատասխանատութեան է կանչւած»:

«Ժողտնտխորհի մէջ բանւորական խաւը 24%-ից իջեցւած է 13%-ի: Ազտեկատրիի մէջ, որ Ազգրէջանի հիմնական արդիւնաբերութիւնն է, բանւորները 25%-ից կրճատուել են 5%-ի, Ֆինժողովոմոմ՝ 17%-ից 8 տոկոսի»:

Աւելի հիւթեղ է կուսակցական ղեկավար Կուլամբէգ Սուլթանովի պատմութիւնը: «Կուլամբէգ Սուլթանովը Իրիզդիստանի յայտնի խոշոր բէգ-գրամատէր Համիդ բէգ Սուլթանովի որդին է: 1920-ին գերի է առնել կարծիք բանակի կողմից և հէնց նոյն տարի էլ խցկել է մեր կուսակցութեան մէջ: Աւելին դեռ. կուսակցութեան մէջ մտնելուց յետոյ պատական բէգը ուղարկուում է կուսակցական դպրոց, ուր ուսանում է և միաժամանակ դառնում է դպրոցի կուսակցութեան կառավարիչ:

րիչ: Արդէն 1921-ի օգոստոսից Սուլթանովը կուսակցութեան գաւառական կոմիտէի կազմակերպական բաժնի վարիչ է. իսկ յետոյ ընկնում է լինինեան շրջկոմը, որ Բագրի կազմակերպութեան մեծագոյն կազմակերպութիւնն է, ուր 6000 կուսակցական անդամ է՝ ճնշել մեծամասնութեամբ բանւորներ: Երկուս ու կէս տարւայ ընթացում Սուլթանովը կուսակցութեան Բագրի կոմիտէի անդամ է, 1925-1928թ. սովորում և աւարտում է Սվերզլովի համալսարանը: 1928-ին Սուլթանովը նշանակուում է Բագրի կոմիտէի կազմաբաժնի վարիչ, ուր և մնում է մինչև այժմ»... Եւ ի՞նչ. հիմա միայն պարզուում է, որ Սուլթանովը բէգի տղայ է և հակայեղափոխական անցելի տէր:

«Ազգրէջանի Կոմկուսի կենտր. կոմիտէի քարտուղար Իւսուֆ Կապիմովը 1918-19 թւականներին եղել է... մուսաւաթական»: Երբ որ դրա դէմ բողոքել է կոմունիստ Աղայեւը, վերջինիս հետացրել են գործօն դիրքերէց»:

Թերթը բերում է բազմաթիւ փաստեր ազգրէջանեան կոմունիստ պարագլուխներին «այլասերման» և «անկման» մասին — հարեցողութիւն, կամայականութիւն, անկարգութիւն, անձնական շահերի հետապնդում, հակակոմունիստական արարքներ: Մի խօսքով՝ կատարեալ խայտառակութիւն, որի անունն է Ազգրէջանեան Կոմկուս:

« Դ Ր Օ Շ Ա Կ » - Ի
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

« Դրօշակ » - Ի տարեկան բաժնեգէինն է՝
 Յրանսայի, Յունաստանի, Բուլգարիայի, Ռուսաստանի, Իտալական ալլ երկրների և Սիրիայի համար 25 ֆրանկ:

Անգլիայի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Միջագետքի, Հնդկաստանի, ամբողջ Պարսկաստանի և մնացած բոլոր երկրների համար՝
 Երկու դոլար:

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ
ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ

Նոր տարելըջանից — յուլիս ամսից սկսած՝
 Պարսկական Ատրպատականի համար ևս «Դրօշակ»-ի տարեկան բաժնեգէինը

Երկու դոլար է:

ԲՈՎԵՆԴԵԿՈՒԹԻՒՆ

Լաեիի հորիզոնաժողովի առթիւ (հիմադրական) 161
 Մտածումներ Հ.Յ.Դ. -եան մասին (Ն. Հանդոյց) 164
 Տնտեսական փառափախումքեան ինդիքներ (Ն. Բաղայեան) 168
 Երկրի ծրագիրը (Մ. Տէրպէտէրեան) 172
 Զտում (Աշոտ-Արծրունի) 175

Լիւման Փոն Զանտերս (Շ. Սուրէն) 177
 Գեորգ Զաւուշի ինֆանկերմագրութիւնը 181
 Մեր գոհերը 185
 Թղթակցութիւններ 186
 Հայաստանի վարչական նոր բաժանումը 188
 Արձագանգներ 191

« Դ Ր Օ Շ Ա Կ » - Ի
 Թիւն արժէ 2 ֆր. 50 սանտ.

« Դ Ր Օ Շ Ա Կ » - Ի հասցէն՝
 Mme S. AGOPIAN.
 5, rue des Gobelins, 5. Paris (13^e)